

काव्यदीपिका ।

[विष्णुविद्यालयच्छात्राणां पाठोपयोगी सुगमः

सूत्रभाष्यः प्रलङ्कारसम्बन्धः]

कान्तिचन्द्रविद्यारत्नभट्टाचार्येण सङ्कलिता ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितया

तदात्मजाया

पण्डित-श्रीमदामुसोधविद्याभूषण पण्डित-श्रीमदित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्तित-परिवर्द्धितया टीकया

यथा

इंलुण्ठीयभाषया लिखितेन संस्कृतवाङ्मयशास्त्रस्य

सहितेनेतिवृत्तेन षष्ठमणिषाऽऽश्लोकेन च सह

संस्कृत्य ताभ्यामेव प्रकाशिता ।

बह्वचकः ।

कलिकातामहानगर्यां

वाचस्पत्ययम्

मुद्रिता ।

इं ई० ई० ।

प्रकाशक—{ पण्डित-श्री-पाशुपति-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्रतिष्ठान—{ २ न०, रमानाथ मधुमदार इीट्, बाम्हाट्-
इीट्-पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मधुमदार इीट्, कलिकाता ।

SANSKRIT POETRY.

"Poetry," says *Hazlitt*, "is the language of the imagination and the passions. It relates to whatever gives immediate pleasure or pain to the human mind." Its existence may therefore be coeval with the primary institution of society, and even with the first creation of man. His earliest efforts would indeed, consist of unconnected and separate pieces without any systematic arrangement. First of all, the marvellous and gigantic power of the elements, and the splendid appearance of the heavenly bodies—the visible symbols of the invisible and infinite, would strike his mind. The exploits and prowess of the *favoured few*, shining pre-eminently over their fellow-brethren, and dazzling their eyes by a charming brilliancy, would not fail to produce their effect. Hence would naturally spring two sorts of poetry, the first consisting of hymns addressed to and eulogizing the glory and power of the visible deities, and through them extolling the mysterious potency of the Omnipotent, and the second comprehending short ballads and songs, celebrating the exploits and adventures of some favourite hero. It would be long before systematic and continued pieces would be originated. System is the work of time, the production of mature judgment and consummate genius.

The Greeks had no hymns and ballads before the immortal father of their poetry, touched his harp. His mighty and grasping genius could hardly remain content with a few poor scraps and scattered patches, which had satisfied his predecessors. He at once laid

fowler. The simplicity of the style, the sweet and natural pathos pervading throughout and the profuse (if I may so use the term) in the structure, are quite keeping with its early date. *

The *Maha-bharata* of Veda Vyasa contains passages full of pathos and grandeur. The descriptions in *Sabha-Parra* and the pathetic delineations in the *Purra* are genuine touches of poetry. But although the style is, in general, characterized by simplicity, we meet with occasional prolixity in the structure of the *Ramayana*, nor always its simple, natural style. The work of Valmiki is distinguished from the *Ramayana* by its simplicity and directness. It shines in simple and clear language, and is a pleasure to the reader. While in the *Ramayana* we find a great deal of later refinements, and in the *Maha-bharata* we find the hands of Kalidasa and Bhishma at its highest refinement.

The art was in the hands of Kalidasa and his
contemporaries retained to its highest refinement
and purity, and without the era
referred to it by later writers, but as
Sanskrit drama separately
of Sanskrit drama separately
poetry, till I come to treat
the subject.

This is known to the world both as
style, is pure,

and a dramatic poet His style, is pure, & simple. It has not in the least, the luxury of including

poems, and though characterized by brevity, perspicuity runs through every vein of his poetry. His descriptions are always true to nature, his delineation of characters faithful to the minutest point, his similes are everywhere appropriate, natural and beautiful. Nature yielded to him as a gentle bride, and ever remained faithful. The description of the ocean, of the forest scenery and the hermitage of the sages therein, in the 13th Canto of the *Raghuvansham*, when *Rama* returned home from Lanka,—the parting scene of *Lakshmana* in the 14th, leaving *Sita*, the queen of *Rama*, alone and helpless in the wilderness, a prey to the howling beasts, and crying aloud like a frightened *Kurari*,—the sudden and wonderful appearance, at midnight, of the goddess of *Ayodhya*, before *Kusa* sleeping in his apartment with doors all barred and closed, and her description of deserted *Ayodhya*, graphically contrasted with her former glory and beauty,—the most faithful delineation of the acts of the maidens of *Bidarva*, eager to feast their eyes with the sight of *Aja* in the 7th Canto of *Raghuvansham* and of those of *Oshadhiprastha*, when *Siva* advanced through that capital in marriage procession, in the 8th Canto of *Kumara*; the discourse of *Siva* in the disguise of an ascetic, and *Parvati* submitting herself to hard austerities to gain his favour,—and the vivid descriptions in the *Meghaduta*, are among the master-pieces in the language.

Another rare quality characterizes his poetry. He could delineate, within the shortest compass imaginable, subjects which had occupied volumes in the hands of others, and yet would not leave out a single prominent fact in his descriptions. His epithets are always appropriate and full of meaning, and he seldom uses particles merely to fill up the verse.

The style of the *Kiratarjuniyam* of *Bharavi* is classical and elaborate. It has not the simplicity of the *Raghuvansham*, nor its natural structure. The peculiar characteristic of *Bharavi's* writings is the great condensation of matter. Almost every line of his poetry may form the subject of an essay. The great work of *Bharavi* marks a new epoch in Sanskrit poetry.

In him, for the first time, for once at least—viz. in *Can'to XV*—the genuine touches of tender and simple poetry are replaced by ostentatious display of learning and erudition—and the false taste is carried further by his commentators and successors in poetry.

They possessed great powers of description, but we know not where and when to stop. Their descriptions are tedious and sometimes too long to attract attention of the reader. Some of them try their powers in the *Upanishad* style of investigation quite out of place in Sanskrit poetry.

His *Pratihara* *Kavyam* is a work of great merit, as his *Pratihara* is a poem of great grammatical interest. It is a specimen of *Anuśtan*, *gagan* *Upanishad* *Pratihara* *Kavya*, is a specimen of poetry, and is a specimen of the *Upanishad* style of investigation quite out of place in Sanskrit poetry. It is a specimen of the *Upanishad* style of investigation quite out of place in Sanskrit poetry. It is a specimen of the *Upanishad* style of investigation quite out of place in Sanskrit poetry.

It is a specimen of the *Upanishad* style of investigation quite out of place in Sanskrit poetry. It is a specimen of the *Upanishad* style of investigation quite out of place in Sanskrit poetry. It is a specimen of the *Upanishad* style of investigation quite out of place in Sanskrit poetry. It is a specimen of the *Upanishad* style of investigation quite out of place in Sanskrit poetry. It is a specimen of the *Upanishad* style of investigation quite out of place in Sanskrit poetry.

Krishna and *Balarama* in the 2nd Book, and the quaint reproaches of *Shishupala* in the 15th, show great artistic skill in the author and are excellent in their own way.

But it was *Sri-Harsha*, who, in his *Naishadha-Charitam*, carried refinements to their utmost extravagance so as to make them blemishes. His genius was too sharp to keep the tender graces of Poetry unhurt. There was no law to his imagination—it knew no bounds. His horses, too ambitious to rest satisfied with the whole space of earth for their range, must dry the ocean with the dust of their hoofs to have a wider scope for their course. The moon had the great misfortune to part with a portion of the brightness of her orb for the formation of the face of *Damayanti* by the great creator, and hence the dark spots in her disc. Such unnatural exaggerations abound in the great work of *Sri-Harsha*. But his descriptions, arguments and discourses shew marks of a very sharp intellect, great genius, consummate skill and most profound learning.

The *Raghava-Pundarīyam* of *Kaviraja*, a further refinement upon the false taste of the great masters, is a work of little merit, contains less poetry, and is noted only for its verbal ingenuity, all its slokas bearing a double sense throughout the poem.

The Sanskrit poetry gradually degenerated into mere verbal quibbles and pompous bombastic trash •

The ‘*Sugared*’-pastoral songs of our ‘*Honey-tongued*’ *Jayadeva* are exceptions, and they are the only pieces

---

* These had its original in slokas like *Kumar* I. 35. Continual improvements upon respective masters led to these miserable conceits.

The style of the *Kiratarjuniyam* of *Bharavi* is classical and elaborate. It has not the simplicity of the *Raghuvansham*, nor its natural structure. The peculiar characteristic of *Bharavi*'s writings is the great condensation of matter. Almost every line of his poetry may form the subject of an essay. The great work of *Bharavi* marks a new epoch in Sanskrit poetry.

In him, for the first time, for once at least—viz. in Canto XV—the genuine touches of true and simple poetry are replaced by ostentatious display of learning and ingenuity, and the false taste is carried farther by his imitators and successors in poetry.

They possessed great powers of description, but they knew not where and when to stop. Their descriptions and discourses are sometimes too long to attract the attention of the readers. Some of them carry their refinements too far, and to an extravagance quite beyond the region of true poetry.

The *Bhakti-kavyam* is a work of great merit, as an epic poem, and possesses great grammatical interest besides. The description of Autumn, opening the second Book of his work, is an excellent piece of poetry, and clearly proves that the author possessed great natural powers, and a high poetical genius, but unfortunately his object was to teach grammar through poetry and he was therefore often forced to sacrifice the latter to the strict and rigid rules of the former.

The *Sarvagala Sadham* of *Megha* is an imitation of *Kiratarjuniyam* of *Bharavi*. His descriptions are often too long and tedious. That of Krishna's passage from *Uttarakshi* to *Indraprastha* takes up the space of ten books. But the imitation surpasses the original in every way of great poetry, learning and skill in the

Krishna and Balarama in the 2nd Book, and the great approaches of Shashuraka in the 13th, show great literary skill in the author and are excellent in their own way.

But it was Sri Harsha, who, in his *Antardhara Charitam* carried refinements to their utmost extravagance so as to make them themselves. His poem was too sharp to keep the tender graces of Poetry within. There was no law to his imagination—it knew no bounds. His horses, too ambitious to rest satisfied with the whole space of earth for their range, most dry the ocean with the dust of their hoofs to have a wider scope for their course. The moon had the great misfortune to part with a portion of the brightness of her orb for the formation of the face of Damayanti by the great creator and hence the dark spots in her disc. Such unnatural exaggerations abound in the great work of Sri Harsha. But his descriptions, speeches and discourses shew marks of a very sharp intellect, great genius, consummate skill and most profound learning.

The *Raghava-Pandavnam* of Kumbhaja, a later refinement upon the like taste of the great master, is a work of little merit, contains less poetry, and is valued only for its verbal ingenuity, all its ideas being a double sense throughout the poem.

The Sanskrit poetry gradually degenerated into mere verbal quibbles and pompous balderdash.

The 'Sugared' pastoral songs of our *Harishchandra Jayaditya* are exceptions and they are the literary jewels.

* These had its original in stanzas like *Harishchandra Jayaditya* improvements upon respective masters led to new imitations.

of the kind in Sanskrit poetry. They flow in soft and liquid strain. They are, indeed, as the poet boasts, sweeter than nectar, softer than the softest feminine graces, and more musical than the harmonious tune of the *Vina*.

I purposely omitted to mention the name of the *Nalodaya* ascribed to *Kalidasa*. I need hardly remark, that as a poetical work, it is of little merit, contains mere verbal ingenuity, and is not at all worthy of the name of the greatest of Sanskrit bards. It is perhaps the work of a *Kalidasa*, who lived long after his celebrated namesake.

Sanskrit poetry is very poor in prose productions. I shall barely mention the names of the only three which can be classed with poetry. These are the *Dash-Kumara-Charitam* of *Sri Dandin*, the *Katavari* of *Vana Bhatta* and the *Vasaratalla* of *Subandhu*.

The dramatic literature of a country is important and interesting not only from a literary and philological point of view, but also as it throws light on the manners and customs of the people, on the state of religion and philosophy of the time, and in short, on the general history of the nation. "The objects," says Prof. Wilson, "for which an ancient dialect may be studied are its philology and its literature, or the arts and sciences, the nation and manners, the history and belief of the people by whom it was spoken. Particular branches of composition may be particularly adapted for the due understanding of each of these objects, but there is no one species which will be found to embrace so many purposes as the dramatic. The drama varies from simple to elaborate, from the commonest, most ordinary life to the highest refinements

every known product of art, as well as every observable phenomenon of nature. The manners and feeling of the people are delineated living and breathing before us, and history and religion furnish the most important and interesting topics to the bard. Wherever, therefore, there exists a dramatic literature, it must be pre-eminently entitled to the attention of the philosopher as well as the philologist, of the man of general literary taste as well as the professional scholar."

The drama of the Hindus is essentially their own. It is original—borrowed from no other nation ancient or modern. It belongs to that class of dramatic literature which modern European scholars have termed *Romantic*, in opposition to what has been styled *Classical*. *Schlegel* remarks,—“The only specimen of their plays hitherto known to us, is the delightful *Shakuntala*, which, notwithstanding the foreign colouring of its native climate, bears in its general structure such a striking resemblance to our own romantic drama, that we might be inclined to suspect, we owe this resemblance to the predilection for *Shakespeare*, entertained by the English translator Sir W. Jones, if his fidelity were not attested by other learned orientalist.”

The number of Sanskrit dramas, now extant, is indeed very small, when compared with the theatre of other nations. But this is probably owing to the infrequency of their representations, and to the general neglect of this department of literature by the learned. “They seem to have been acted only on solemn and public occasions.” * Numbers doubtless are lost, and only those of peculiar merit have come down to us; and “that the Hindu theatre is only partially represented by the surviving specimens, is proved by the fact, that one of the earliest of their plays, the *Pikra-*

---

* Wilson's Hindu Theatre.

former divisions. They are of the same nature with the Moralities of the old English stage—only more developed.

I have mentioned before, the numerical paucity of the Hindu dramas. To each of the two greatest masters of the art, *Kalidasa* and *Bhavabhuti*, are ascribed only three pieces. We have, indeed, no *Antiphones* whose fertile genius could produce three hundred and sixty-five comedies, nor a giant *Lope de Vega*, the incredible number of whose dramatic compositions astounds humanity, and the lightning flash of whose genius could extend to a thousand lines, while walking in his garden. I am quite in the dark about the merit of these wonderful productions, but of this I am sure, that Sanskrit drama loses little by the smallness of the number of works. Its quality fully compensates its quantity. Moreover, the unique combination in *Kalidasa* of the epic genius with the dramatic—each unsurpassed if not unequalled by any other poet of any other nation, has no parallel, as far as I am aware, in the development of the poetry of any other language.

Many of the earliest Sanskrit dramas are certainly lost. The oldest specimen extant of the Hindu theatre is the *Mrichhakatika* attributed to the royal poet *Shudraka* whom tradition places in the first century before Christ. That the work is of considerable antiquity, is proved by internal evidence, and by the structure of the style which is characterized by the simplicity of an early age, and has not the elaborate polish of later times.

Next we come to *Kalidasa*, the prince of Sanskrit bards, to whose immortal genius are ascribed three dramatic pieces 1st,—The *Abhijnana-Shakuntalam* the greatest, sweetest and finest drama in the language. 2nd,—

charm, reminding us of the fury scenes of *Shakespeare* in his *Midsummer Night's Dream*. 3rd —The *Malavikagnimitra*. That the first two are the genuine productions of the same hand, there is no reason to doubt. "The subject of each is taken from heroic mythology, and a royal demigod and a nymph of more than human mould are the hero and heroine of either; there is the same veracity of description and tenderness of feeling in both, the like delicate beauty in the thoughts and extreme elegance in the style." * The *Malavikagnimitra* is a work of inferior merit. There is doubt whether it is the production of the favoured child of *Saraswati*. "The internal evidence," says Prof. Wilson, "is adverse to the drama's being the work of the author of *Shakuntala* and *Vikramorvasa*. There is neither the same melody in the verse, nor fancy in the thoughts."

Bharabhuti is second only to *Kalidasa* in this department of poetry. To him also are attributed three dramas,—the *Uttara-Rama-Charitam*, the *Malaviya-Madhava*, and the *Mahavira-charita*. The peculiar merit of his poetry is the sublimity of descriptions and minute analysis of the affections—qualities rarely met with in the productions of other Sanskrit bards. His style is classical, and though elaborate, is not defamed by extravagant refinements. His descriptions of mountain scenery are highly picturesque and truly grand. His glowing delineation of the sites of the *Dandaka* *aranya*,—here shining in tender green,—there looking dismal with their vast and dreary extent,—and resounding in places with the rushing of the waterfalls, and his descriptions of the transparent rills moving gently along, with their banks shaded with groves of canes are indeed sublime and romantic. The pathetic strain,

* Wilson's Hindo Drama.

dent and every thought in it, is borrowed from his predecessors. The *Dhurla-nartaka*, the *Hasyarnava* and the *Kauluka-sarvasva* are comic pieces or farces, being satirical attacks, the first upon the *Shaiva* ascetics, the second upon the licentious Brahmans assuming the character of religious mendicants, and the third upon princes who addict themselves to sensuality and fail to patronize learning.

Even the present century is not altogether barren of Dramatic compositions. But the productions cause only incredible labour in their birth, and are either born lifeless, or suffer a miserable life to the great uneasiness of their parents.

I shall conclude with a few remarks on the *Hanumana nataka* or the *Maha* or great *Nataka* as it is emphatically called. It is evidently the work of several hands, the different fragments put together, arranged and formed into an entire whole (most probably) by *Damodara Mishra*, at the command of *Bhoja*. The poem contains passages of genuine poetry, but it has no consistence with the principles of drama. There is no mention of entrance or exit, and the poet himself is the speaker in several places.

सूचीपत्रम् ।

प्रथममण्डितायाम्—

ବିବରଣୀ ।	୧୦	୧୧
ଜଳଜାତୀୟ ଶିଳାମୟ	—	୫
ଜଳାଶୟ ଶିଳାମୟ	—	୫
ଜଳାଶୟ ଶିଳାମୟ	—	୧୧

एतौयमिच्छायाम्—

विषय ।	पृ.	पं.
काव्यभेदाः	—	११
अभिनि	—	१०
अभिनिभेदाः	—	१३
काव्यकाव्यसुखअभिनि (कविप्रशिक्षणवाक्य)	}	११
काव्यकाव्यसुखअभिनि (विश्वप्रशिक्षणवाक्य)		

दिलीपगिरिप्रियाम्—

[illegible]

चतुर्थं गिरायाम्—

[illegible]

पं.	विवरणः ।	पृ०	पं.
१	अष्टौपथ्यपत्राः ...	४१	१
५	विश्वामित्रपत्रम् ...	४१	५
८	प्रवेष्टव्यपत्रम् ...	४२	८
१३	अष्टावतारपत्रम् ...	४२	१३
२	अश्विपत्रम् ...	४२	२
१५	तद्देवाः ...	४३	१५
८	मुख्यपत्रम् (टिप्पण्यम्)	४३	८
१७	इतिमुख्यपत्रम् ...	४३	१७
१८	नमोऽस्तुते	४३	१८
७	नामोऽस्तुते ...	४३	७
१०	विश्वामित्रपत्रम् (टिप्पण्यम्)	४४	१०
५	विश्वामित्रपत्रम् ...	४४	५
२	अश्विपत्रम् ...	४४	२
१	तद्देवाः ...	४४	१
१२	अष्टावतारपत्रम् ...	४४	१२
१२	अष्टावतारपत्रम् ...	४४	१२
३	अश्विपत्रम् ...	४४	३
२	अश्विपत्रम् ...	४४	२

पञ्चमगिज्ञायाम्—

३	दीपिका	१०	१०
४	दीपिका	१०	१०
५	दीपिका	१०	१०
६	दीपिका	१०	१०
७	दीपिका	१०	१०
८	दीपिका	१०	१०
९	दीपिका	१०	१०
१०	दीपिका	१०	१०
११	दीपिका	१०	१०
१२	दीपिका	१०	१०
१३	दीपिका	१०	१०
१४	दीपिका	१०	१०
१५	दीपिका	१०	१०
१६	दीपिका	१०	१०
१७	दीपिका	१०	१०
१८	दीपिका	१०	१०
१९	दीपिका	१०	१०
२०	दीपिका	१०	१०
२१	दीपिका	१०	१०
२२	दीपिका	१०	१०
२३	दीपिका	१०	१०
२४	दीपिका	१०	१०
२५	दीपिका	१०	१०
२६	दीपिका	१०	१०
२७	दीपिका	१०	१०
२८	दीपिका	१०	१०
२९	दीपिका	१०	१०
३०	दीपिका	१०	१०

विषयाः ।	पृ०	द०	विषयाः ।	पृ०	द०		
कारः	—	११८	६	परिष्ठापः	—	११७	१०
रक्षावली	—	११८	१२	वर्णावः	—	११८	६
वर्णावलिः	—	११७	१४	परिचयः	—	११२	७
—	—	—	—	तद्वृत्तः	—	११३	७
				उदात्तम्	—	११६	९
				सूचम्	—	११७	६
				माविष्टम्	—	११८	९
				विशोक्तिः	—	११८	१०
				पञ्चोक्तम्	—	११८	९
				व्याप्तिः	—	११८	१०
				मन्त्रोक्तिः	—	११७	६
				वाच्यः	—	११६	९

अष्टमशिखाऽऽलोके—

(अष्टोक्तद्वारपदार्थम्)

परिचयम्	—	११२	७	परिचयम्	—	११२	७
परिचयः	—	११२	७	व्याप्तिः	—	११८	१०
वर्णावलिः	—	११७	१४	मन्त्रोक्तिः	—	११७	६
विशेषः	—	११६	९	वाच्यः	—	११६	९

अष्टमशिखाऽऽलोके—

(चर्चासंहारमदयेनम्)

परिचयम्	—	११३	३	पञ्चोक्तम्	—	११८	९
परिचयः	—	११३	९	व्याप्तिः	—	११८	१०
परिचयम्	—	११४	७	मन्त्रोक्तिः	—	११७	६
विशेषः	—	११६	९	वाच्यः	—	११६	९

भ्रमनिसरनम् ।

२४ पृष्ठे दशमैकादशपङ्क्तयोरन्तरे “काव्यलक्षणम्” इति
सूर्यगः पतितः ।

२४ पृष्ठे प्रथमद्वितीयपङ्क्तयोरन्तरे “अभिधाकथनम्” इति
सूर्यगः पतितः ।

२४ पृष्ठे पञ्चमपङ्क्तिस्ययोर्मूलटिप्पण्योरन्तरे रेखा
पतिता ।

७४ पृष्ठे अष्टमनवमपङ्क्तयोरन्तरे “चतुशरणस्य चटोपता”
इति सूर्यगः पतितः ।

७४ पृष्ठे “रचनायां माधुर्यलक्षणम्” इत्यत्र “माधुर्यव्यक्तौ
हेतवः” इति पाठः भाष्यः ।

७८ पृष्ठे प्रथमपङ्क्तेरपरि “माधुर्यादौर्मा गन्धगुणत्वम्”
इति सूर्यगः पतितः ।

७८ पृष्ठे नवमदशमपङ्क्तयोरन्तरे “रौतिलक्षणम्” इति
सूर्यगः पतितः ।

काव्यदीपिका ।

प्रथम शिखा ।

अङ्गसामिखरखम् १—

मातरं हृदयं ध्यात्वा विगदास्युजयामिनीम् ।

याप्तानां सुखबोधाय क्रियते काव्यदीपिका ॥ (१)

● 1997年12月1日

“काव्यं यगमेऽर्थकृतं व्यवहारयिद्दि गिर्वतरक्षतयः॥

* काव्यादन्तर्निधारणसु भवतीत्याह , तथा च, मयूरभाइ
पुष्पिणतकं विरचय्य महावीरगायिर्मुक्त इति प्रवादः ।

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

संज्ञा-विशेषः

[illegible]

(१) कृष्णदेवराय - राजा - कृष्णदेवराय - कृष्णदेवराय - कृष्णदेवराय - कृष्णदेवराय - कृष्णदेवराय -

सद्यः परनिवृत्तये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" ।।

[२५]

काव्यं हि पाठादिममनन्तरमेव अनिर्वचनीयविशेषा
ऽऽनन्दाय, * कान्तितामादीनामिव यगःसम्पत्तये, योद्गा
धोषकादीनामिव धनाधिगमाय, लोकाऽऽचारादिपरिज्ञाना
सुधामयेनोपदेशवचनेन रामादिवत् प्रवर्तितव्यं, न रावणादि
इति सत्यप्रवर्त्तनाय, साधुविगर्हितवत्त्वानुवर्त्तनाय च, तत्र
भाषासु व्युत्पत्तिलाभाय च यथायोगं कवेः पाठकानाञ्च भवती
बहुफलतया काव्यस्य तद्व्युत्पत्तिरिति सवशमवगन्तव्यं धीमताः,
इति प्रथमतः काव्यस्य लक्षणमाह,—

कथ्यते काव्यम् "इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदाऽऽवली" ।।

इष्टाः,—अलौकिकचमत्कारित्वेन सहृदयमनोरमाः, यस्मिन्
व्यवच्छिन्ना—विशेष्योक्तता, पदाऽऽवली—पदसमूहः, काव्यम् ।

* इदमेव काव्यस्य प्रधानफलमिति कारिकाक्रममनादृत्य
प्रथममुपन्यस्तम् ।

कोत्तरे, व्यातिलाभायैकमेव, रक्षयितुं इत्युक्तेति शेषः, अत्रान्वये—धनाधिगमाय,
अरुह्यारविदे—अरुह्यार, —लोकादिपाऽऽचारादिक, तत्र या विदे—ग्रामं तस्यै, रामादि-
वत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदिसादिविद्याऽऽचाराद्यानाम्, विवेतरवत्तये—विवे-
तवत्त्वम्, इतरवति—विपरीतं करोति इति विवेतरम्, अत्रा,—विशालम्—महात्म्यम्,
इतरम्—अविशालम्, अमहत्त्वमित्यर्थः, तत्र अतये—मायाय, भवत्त्वमकोत्तमादिवेति
शेषः, अत्र,—पाठकानाञ्च भवत्त्वम् च समनन्तरमेव, परा—महती, निर्वृतिः,—
कान्त्य तस्यै, तत्रा कान्तासम्मिततया—विशालत्वमेव, उपदेशयुजे—उपदेशदानाय,
अत्रा कान्ताया उपदेशो अपुरतया अदत्ते, तत्रा अपुरभावेनोपदेशदानाय इति भावः,
भवतीति शेषः ।

(१) इष्टा इति ।—सहृदयमनोरमाः,—साक्षाद्विदुस्तत्र वृत्तादृशा इत्यर्थः

[illegible]

ପ୍ରହାରୀ ପ୍ରାଣେ କାଳେ ବିଦିତେ ନିଦାୟେଣି ନାସିଲେ; ବାବଦକୁ
କଦଳୀମଫଳପ୍ରାପ୍ତିପ୍ରାପ୍ତିକାଳେ ଯିବେପ୍ରାଣି । ପ୍ରହା,—“କଳୀ
ସୁନାୟେକେ କହି ଦିଅନ୍ତୁନି” ।

● ● ● ● ●

“शुद्धिर्ना दह” दाह पाद्विनिर्मुक्तिमन्त्रः ।

५३ वला निहल्लव कालं पदम् । अथा,—“रात्रि” “अवधि”
इत्यादि ।

◆ ◆ ◆ ◆ ◆

ଜଣକ ପୁରୁଷାବିଧ, ପଢ଼ାଝର ଗଢ଼ଝର, —

“म्यादावरो नादयिकः शब्दोऽत्य न्यत्रयकस्विधा ।” (१)

Urbano, J. 1999. *El agua en la agricultura*. Lima: *Agencia de Cooperación para el Desarrollo*.

अथोऽपि गणद्वयविधौ विधौ च,—वाच्य, कथ्य आह्वयः ।

“वाच्यादयस्वदयोः स्युः” नमस्तेन यथादिताः । (३)

Figure 6 The effect of the initial concentration of the monomer on the polymerization rate.

“माद्यात् महं तितं दार्ढ्यमभिधत्ते स वायकः ।” (४)

[404]

ਸਾਧਨ ਕਰੇ ਨਿਰਧੁ "ਘਨਾਨੁ ਮਛਾਦਧਮਧੀ ਬੰਦਿਧੁ" ਇਤਿ

[illegible]

(କ) ଆଦାନ ।—ସମ—ସମ୍ପ୍ରଦାନ, ଅନ୍ୟ ବିକ୍ରୀ ଆମ୍ଭେ ଦାବୀକର,—ସମ୍ପ୍ରଦାନ ଆଦାନର ମଧ୍ୟମ ଦ୍ଵାରା । ଆଦାନକର,—ସମ୍ପ୍ରଦାନ କରି ପ୍ରକାଶକରମାନଙ୍କ ଆଦାନକର, ଅନ୍ୟକର,—ଅନ୍ୟକର କରି ପ୍ରକାଶକରମାନଙ୍କ ଆଦାନକର ।

[illegible]

(୧) ଡାକାଦିନି ।—ଡାକାମ୍ବ—ଅରବିଆରେ ଥିବା, ବହୁମିତ—ସମ୍ବନ୍ଧିତ
 ନାମ, ବହୁ ବ, —ଉଚ୍ଚ, ଅଧିକାରୀ—ନିର୍ବାହୀ, ଶୁଦ୍ଧ ବାସନା ।

अथवा सर्वत्र भवति अथवा न भवति, तदा बोध्यते।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

“सुमन्त्रादिदामि तद्भुक्ता यथाऽन्त्राऽयं प्रतीयते ।
एतः प्रदीपनाद्याऽपि मन्त्राणां शक्तिरपि ता ॥” (८)

[illegible]

“अथ तत्र बहु लक्ष विमुच्यते १ भुजङ्गता प्रविता भवता परम् ।
विदधतेऽहर्निश मदः कथं ! सुखितुषाणाम् मतः शरदा मतम् ॥” (७)

[illegible][illegible]

अभिधामुक्तां व्यञ्जनात् विप्रकाशः,—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाऽऽद्यैर्नियन्ति ।

एकार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाऽऽश्रया ॥” (११)

संयोगाऽऽद्याय,—

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्ये विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देवः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥” * (१४)

यथा,—“सशङ्खवक्रो हरिः” इति शङ्खवक्रसंयोगेन हरिः,—
विष्णु । “फणहीनो नागः” इति फणवियोगेन नागः,—सर्पः ।
“रामनक्षत्रायौ” इति नक्षत्रसहचर्येण रामः,—दाशरथिः ।
“रामाञ्जुनौ” इत्यत्र विरोधितया रामः,—भार्गवः, अञ्जुनः,—
कात्तवीर्यः । अर्थः,—प्रयोजनम् ; यथा,—“स्याणुं भज भवच्छिदे”
इति भवच्छेदरूपप्रयोजनसम्बन्धेन स्याणुः,—शिवः, न तु शाखा-
विहीनो वृक्षः । प्रकरणं—प्रस्तावः, यथा,—“यथाऽऽज्ञापयति
देवः” इति देवः,—भवान्, राजा वा । लिङ्गं—विशेषकं चिह्नम् ;
यथा,—“कपर्दी भीमः” इति कपर्देन विशेषकेण भीमः,—शिवः ।

* अनेकार्थस्य शब्दस्य कस्यार्थस्य बोधो भवतीत्यनियमः,
संयोगादयोऽर्थविशेषबोधने नियामका इत्यर्थः ।

(११) अनेकार्थस्येति ।—अनेकार्थस्य—भिन्नार्थक, शब्दस्य, एकार्थ—एकवचनम्,
अर्थे, संयोगाऽऽद्यैः, नियन्ति—निर्धारिते सति, अन्वय—अर्थस्य, बोधेन,—प्रतीति-
कारण, या व्यञ्जना, सा अभिधा आश्रयो यस्या इति अभिधाऽऽश्रया—अभिधा-
मुल्लेखनं ।

(१४) संयोग इति ।—संयोगः,—संलग्नः, विप्रयोगः,—विरुद्धः, साहचर्यं—
सङ्गः, विरोधिता—वैरम् । एते शब्दार्थस्य अनवच्छेदे—अनिर्धारणे, विशेषस्मृति-
हेतवः,—विशेषार्थविचारणानीत्यर्थः ।

अत्र “मयि न योग्यः खेदः, कुरुषु तु योग्यः” इति काशा
प्रकाशयते ।

इति शब्दादेनिरूपयन् मास द्वितीयमभिधा ।

तृतीयशिखा ।

ध्वजादिभेदेन सायक भेदव्यसङ्गः—

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूत-व्यङ्ग्यं चित्तमिति त्रिधा । (१

अयं न सद्यस्ति विश्वः ।

“वाच्यातिशायिनि व्यङ्गे ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ।

[illegible]

बुद्धि विवेक

परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे सद्भूमितत्वा-
दर्थान्तरमद्भूमितवाच्यत्वम् । यथा,—

“त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमास्याय स्थितिमत्र विधेहि तत् ।” (४)

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति, अस्मो-
आत्मीयभावाऽऽद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

चक्षुस्तिरस्कृतवाच्यमाह,—

यत्र पुनः स्वार्थं मर्शया परित्यज्यर्थान्तरं बोधयति, त-
सुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । यथा—
“उपकृतं बहू तत्र” इत्यादौ (० पृ०) पूर्वमुक्ते । अत्राऽऽद्ये
—मुख्यार्थप्यर्थान्तरे सद्भूमत्वं—प्रवेगः, न तु तिरोभावः ; अ-
पवात्र अजडस्वार्था लक्षणा । द्वितीये,—स्वार्थस्यात्यन्तं तिर-
स्कृतत्वाज्जडत्वमाह ।

विश्ववितान्यपरवाच्यमाह,—

“विश्ववितान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।” (५)

[अन्तरः]

यत्र वाच्यं विश्ववितं—प्रकाशितस्वरूपं सत्, अन्यपरं—
अज्ञानिष्ठं, सोऽपरः,—विश्ववितान्यपरवाच्यो ध्वनिः । अत्र वि-
वाच्योऽर्थ-स्वरूपं प्रकाशयत्येव अज्ञार्थस्य प्रकाशकः । यथा—
प्रदीपः घटश्च ।

(४) आत्मिनि ।—वच्मि वच्मि वच्मि—वच्मि वच्मि, आत्मिनि—वच्मि
अत्र विदुषां—वचित्तामां, समवायः,—समूहः, तिष्ठति, सत्—सत्तात्, आत्मीयम्
—आत्मीये हिता, मतिम् आत्माह—वाचित्तामां वच्मि वचित्ति विधेहि—बुद्ध । अत्र विधे
होति कर्तव्येनेव आत्मीयत्वं निरूपयते मुख्याववाच्यत्वं अत्रापि वचनम् अत्रैव वचनं
होति वचित्तामां, वचनं वचनम् आत्मीयम् अत्रैव वचित्तामां वचित्तामां वचित्तामां
अत्र वचित्तामां वचित्तामां वचित्तामां वचित्तामां वचित्तामां वचित्तामां वचित्तामां
अत्र वचित्तामां वचित्तामां वचित्तामां वचित्तामां वचित्तामां वचित्तामां वचित्तामां

(५) विश्ववितान्यपरं ।—यत्र वाच्यं विश्ववितं, विदुषां समवायः—समूहः, तिष्ठति

निरुद्धः —

स च द्विविधः,—संलक्ष्यक्रमव्यङ्गाः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ।

यदाह स एव,—

“कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्गो लक्ष्यव्यङ्गक्रमः परः ।”(६)

अलक्ष्यक्रमव्यङ्गः,—

न संलक्ष्य —सम्यगनुभूयमान, क्रमः,—प्रतीतिक्रमो यस्य तादृशं व्यङ्गं यस्मिन् सः संलक्ष्यक्रमव्यङ्गः, स च रसभावादिः । अत्र व्यङ्गप्रतीतिविभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् (७) क्रमोऽवगम्य-मस्येति, किन्तु उत्पन्नपक्षगतव्यतिभेदवज्जाघरात् न लक्ष्यते ।

अथ रसनिर्दिष्टक्रमः,—

अथ कोऽयं नाम रसः ? के च विभावादयः ? इत्याहुर्मन्मट-

भट्टपादाः,—

“कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्यायिनो लोके तानि चित्राव्यकाव्ययोः ॥

विभावा अनुभावाश्च वाच्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैविभावादयैः स्यादौ भावो रसः स्मृतः ॥”

रत्यादेरित्यादिपदेन हासोक्ताद्यादयो गृह्यन्ते । लौकिके उक्ताद्यादीना वक्ष्यमाणानां स्याद्विभावानां यानि कारणानि—उत्पादकरूपाणि नायकप्रतिनायकादीनि, उद्घोषनरूपाणि—

(६) अ इति ।—अलक्ष्य,—अननुभवनीयः, क्रमः,—रीतिवर्धे अत्र तादृशं व्यङ्गं यत्र स अलक्ष्यक्रमव्यङ्गः । अलक्ष्य क्रमो अत्र तादृशं व्यङ्गं यत्र स अलक्ष्य-क्रमव्यङ्ग इति ।

(७) अ चेति ।—अ च व्यङ्ग इत्यर्थः । विभावादीति ।—विभावादयः,—विभावागुमादव्यभिचारिणः, तेषां इतीति,—वीथः, कारणं यस्य तत्त्वान्, तदुक्तं नाष्टमांशे महाभाष्ये इतिमच्छुभानगरस्थे चूडके,—“विभावागुमादव्यभिचारि-ण्यदोवादव्यभिचारिणः” इति ।

नायकप्रतिनायकचेष्टाऽऽदीनि, यानि काव्याणि—विषयाभि-
मुखगमनादीनि, यानि च सहकारीणि—सहायभूतानि
वृत्तिगवोदीनि, तानि नाट्ये, काव्ये च चेद्विषयेभ्यः, क्रमेण
विभाषाः, अनुभाषाः, व्यभिचारिण्यश्च कथ्यन्ते । तैर्विभाषा-
दिभिर्जुक्तः,—स्फुटीकृतः, विलक्षणप्रतीतिविषयोज्ज्वल इति
यावत्, स्याद्यो भावः रसः कथितः । (८)

रसभेदाः,—

तद्विभेदाभावात्,—

“आदिमो हास्यकरुण-रौद्रवीरभयानकाः ।

योभत्साद्भुतसंज्ञौ चैत्यष्टौ काव्ये रसाः स्मृताः ॥”

[अथा]

एषा क्रमेणादाहरणानि ।

आदिमस्य,—

“विभुगवतो यैः सुताऽपि भावमङ्गे स्फुरद्भानकदम्बजन्यैः ।

आभाजताः प्रादुरास्य तस्यो मुखेन पथ्यस्तस्मिन्निषेधेन ॥” (९)

[अथा]

(८) आदिमादीनि — आदिमादि—वृत्तभूतानि आद्यभूतानि आदिमादीनि, आदीनकदादि—सहकारी, विभाषायां—आद्यभाषा कथितव्यस्य
विषयस्यनेन आद्यस्य अतोनिविद्वन्निषेधस्य, कथयतां न विभाषा, अनु—अनुभाषा,
अवलो न अनुभाषा,—विषयस्य अन्तर्भाषा आद्यमादीनां अन्तर्भाषा इति यावत्,
विभुगवतो यैः सुताऽपि—विभुगवतो यैः सुताऽपि भावमङ्गे स्फुरद्भानकदम्बजन्यैः
विभाषायां—स्फुटीकृतः, विलक्षणप्रतीतिविषयोज्ज्वल इति यावत्, विषयस्यनेन निषेधेन
—अतोनिविद्वन्निषेधस्य, निषेधेन अतोनि—अतोनि कथयतां न विभाषा इति यावत् ।

(९) विभुगवतो यैः सुताऽपि—विभुगवतो यैः सुताऽपि भावमङ्गे स्फुरद्भानकदम्बजन्यैः
आद्यभूतानि—आद्यभूतानि आद्यभूतानि, आद्यभाषा—आद्यभाषा कथितव्यस्य
विषयस्यनेन निषेधेन अतोनिविद्वन्निषेधस्य, निषेधेन अतोनि—अतोनि कथयतां न विभाषा इति यावत् ।

हास्यम्,—

“भिषो ! मामनिवेदयं प्रकुरुष्वे ? किं तेन मयं विना ?
मद्यश्चापि तव प्रियम् ? प्रियमहो ! वाराङ्गनाभिः सह ।
तामामयंरुचिः कुतस्तव धनम् ? द्यूतेन शीघ्रेण वा,
शीघ्रं द्यूतपरिचर्योऽपि भवतः ? नटस्य काऽस्या गतिः ॥” (१०)

कहलम्,—

“अदृष्टुं शो धर्माऽऽत्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
मयि जातो दयायात् कथमुच्छेन वर्त्तयेत् ? ॥
यस्य भृत्याश्च दासाश्च स्वादून्यवानि मुच्यते ।
कथं स भोज्यते रामो घने मूलफलान्ययम् ? ॥” (११) [तानां]

‘मिडे कल ल’ इत्यत्र, अत्र वच आहारीव—अतिवनीहरिव, सुखम्, आचोऽन्ता—रुको-
कता, अन्तर्वा। वराङ्गनामुखो वलीति भावः, तन्तो—स्त्रिता। अत्र आदिभाववच-
रति अदृष्टपरिभावेन, आर्तनाथ आहारा रोमाञ्चादवदधानुभावेन, पश्येन्विद्योवन-
आदिना अन्तःपश्यन्निवारिभावेन परिपुष्टा अदिरक्षन्नापद्यते इति बोध्यम् ।
उपजाति इत्यम् ।

(१०) भिषो इति ।—भिषुविषविषोवन्निदृष्टुं शो । हे भिषो ! मामनिवेदयं
—मावनीजनं, प्रकुरुष्वे ? इत्युक्तिः । मयं विना तेन—मासेन, विनम् ? विना मयं
मावनीजनं इत्यन्वयः, इति इत्युक्तिः । मद्यश्चापि तव प्रियम् ?—मीतिवचम् ? इत्युक्तिः ।
अहो ! वाराङ्गनाभिः,—देखाभिः, सह प्रियं, अद्यमिति शिवः, केवलमयं न मम
प्रियं, वाराङ्गनाऽऽमीवकृतं मयं मम प्रियमिच्छे, इति इत्युक्तिः । तायां—वाराङ्गना-
या, अमरुचिः,—अमरुचिः, विना अत्र ता न प्रयीदतीति भावः, तव धनं कुत, ?—
अनं जातोऽन्तः, भिषुआदिति भावः, इत्युक्तिः । द्यूतेन शीघ्रेण वा, अन्तः उपाज्यते
मयेति शिवः, इति इत्युक्तिः । भवतः,—तव, शीघ्रं द्यूतपरिचर्योऽपि ?—शीघ्रे द्यूत-
अवनाः सिद्धते ? इत्युक्तिः । नटस्य—पुङ्गवस्य, अन्ता—अवरा, मतिः,—अरुचिः, का ?—
मेवेत्यर्थः, इति इत्युक्तिः । अत्र तदाविषभिषुआदन्तविभावः, तत्र अत्र मावनिवेदय-
दिकमनुभावः, तत्र आर्तनाथमिच्छोऽन्तेनाऽऽदिता अपचता अन्तिवारिभावः, एतेः
परिपुष्टो जावः, अदृष्टवान् इत्यन्तः अन्तःपश्यन्नापद्यते इति बोध्यम् । आर्तनाथमिच्छोऽन्तेनाऽऽदिता

(११) अदृष्टुं इति ।—अदृष्टुं वा अदृष्टुं इति । अदृष्टुं इति अदृष्टुं

वीरस्य,—

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिटं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्मय्यादैर्मवद्विरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा साहं तेषां सभीमकिरीटिना-

मयमहमसृष्टोदीमांसैः करोमि दिग्गं वलिम् ॥” (१२) [वी०]

वीरस्य,—

“क्षुद्रा ! मन्त्राममेते विजहित हृदयः । क्षुण्णशक्तेभकुम्भा

युष्मद्वेहेषु लज्जा दधति परममौ सायका निष्पतन्तः ।

दुःख,—कदापि अनामदं ख, धर्मोऽऽत्मा—धर्मसंज्ञ, सर्वभूताप्रसवद,—सर्वजन-
रक्षण इति भावः, मयि—कोशल्यावाप्तियाद्यर्थः, दमरवान् जातः, राम इति श्रेयः,
कथ—कैव प्रचारेण, उ-रु-न—श्रेयसतिरैकैकवा-न्वीयमेनेत्यर्थः, वलंहेतु १—इति—
जीविका, कुप्यादित्यर्थः । यस्यातः—यस्य अन्तः,—परिजनाः, दावा,—विद्वराह,
स्वादूनि—सधुराणि, अत्राणि भुञ्जते, सोऽयं रामः वने मूलफलानि कथं भोज्यते ? अत्र
राम आलस्यनविभाव, तस्य अलसत्वात् जीवनादिकमनुभाव, कोशल्याया विद्याया-
ऽऽवेगादिकक्षाऽऽदिभं व्यभिचारिभावः, तै. परिपुष्टं सामानिद्यानां शोच, अरुचरकल-
मापयते इति बोध्यम् । अप्यावज्ञं वक्तम् ।

(१२) कृतमिति ।—कृतकान्यनिरस्तदोषधिरग्रेदक्षुदस्य अन्तःस्थः पाण्डुरान्
प्रति मन्त्रोपार्तिारयम् । ये, निर्मय्यादेः,—मय्यादा—धर्मव्यवस्था, तद्वहितेरित्यर्थः,
मनुजममयोदामतिक्ताकेरिति भावः, (अनामदस्य हृदये हि युद्धवास्ते मय्यादाऽतिशयः
प्रसिद्धः), मनुजपशुभिः,—पशुपदसंश्लेषे, उदायुधैः,—उभूतप्रसवे, भवद्वि इदं
गुरुपातकं—महापातकम्, आकाशहननकरमिति भावः, कथन्—चतुष्टितम्, चतु-
मतं वा—चतुर्भोदितं वा, दृष्टं वा—प्रत्यक्षोद्भूतं वा, चयन् चयम्—चयिन् चयं एत-
स्यानर्थो एव चयमित्यर्थः, नरकरिपुणा—अथेन, साहं, सभीमकिरीटिना—अथ-
भीमाभूतसज्जितानामित्यर्थः, तेषां—भवतामित्यर्थः, असृष्टोदीमांसैः,—रक्तवशासांसैः,
दिग्गं—विद्वेषतानां, वलिम्—पूजा, (“वलिः पूजोपहारयोः” इत्यमरः) कथामि-
यात् नाशकामीति भावः, अनामनादय आलस्यनविभावः, अथमेव पित्रविद्वत्पूजा
कर्त्तव्याऽऽद्यभवावः, अन्तःस्थः सर्वभूतादिक व्यभिचारिभावः, तै. परिपुष्टः शोचः
स्त्राविभावः, सामानिद्यानां रोदुरक्षमापत्तीति बोध्यम् । वरिषो वक्तम् ।

कोषिते । तिस्रः धातवः स्वयमेव न हि दद्या, नान्यत् प्रियमाहः

[illegible]

【 考 点 考 查 】

कदाचिन्मया, —

*नहं वपेहैमं नृपसदनाऽभावाद्दण्डेन हया-

इहम् कश्चिद्वदत्यर्थं विद्यति ह्याहोदयं शम्भुः ।

पद्येनाऽऽद्विभिर्निजस्य कदम्बं नाश्रय, किरातेः कृतं

શુભા ભૌત્યપેઠ યાનિય મનકેવાની અવાઃમેદિનઃ ૩" (૧૭)

(附註)

[illegible]

(१४) अर्थविधि :—अथवा/यावा अर्थव्यवस्था सामर्थ्यवश निर्मिता दत्तमिति ।

मयम, यागरवः,—

“निर्वेदस्यायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमी रसः ॥

[मयम]

यथा,—

“मही वा हारे वा कुसुमशयने वा हृषदि वा

मयो वा मोष्टे वा वनवति रिपो वा सुहृदि वा ।

दृणे वा स्त्रेणे वा मम समदृगो यान्तु दिवसाः

कश्चित् पुण्येऽरण्ये शिव ! शिव ! शिवेति प्रसपतः ॥” (१०)

[वैराग्यमयम]

मयमरवः,—

“केचिच्चमत्कारितया वरसलञ्च रसं विदुः ॥”

[विरमयम]

मदः, चमोदनाभादिना सम्पूर्णसुहृता धृतिः, यद्वाऽऽद्यावेदा-
दिना ममःक्षेपः अपम्यारः, निद्रागतस्य विषयानुभवः सुप्तं,
निम्बादिकर्तुर्वैरमिष्यातमनिययः चमयः, लज्जादिना कृतुना
इषांऽऽद्याकारमोषनम् अपहृतिः, मोतिमागं मुमरयादिनाऽर्थ-
निर्हारणं मतिः । अस्मात् स्पष्टम् ।

(१०) यथावति,—मही वा—मही वा, हारे—कुसुमादिचितकनकादिभूषणे
वा, कुसुमशयने—कुसुमशयने वा, हृषदि—वावासे वा, मयो—हीरकादिरत्न वा,
मोष्टे—कश्चिच्छेद वा, वनवति रिपो—कवी वा, सुहृदि—मित्रे वा, कवे वा, स्त्रेणे—
स्त्रिया वा, [लीलायां लालं यम्यत] । मयमरवः,—यमः—मृगय मृगः यथावादि-
यवोर्विषयवृत्तेरिति वरिदमः, वरिदाल्यावादेवलाज्यावेव निर्विघ्नवेति यावत्, यद्वा—
दमं, यम्यति वावत्, यद्वा यवीययव, यद्वा यविद्वा—कुसुमदि, यद्वा—यद्वा,
यद्वा—यम्यते, शिव शिव शिवेति प्रसपत्, —मयायं कुर्वन् यम, दिवसा इत्य-
—यम्यतु । यद्वा यविद्वादि निष्काशेन दमनमायम्यविवकाव, यद्वा यविद्वा यम-
यम्यतुमाव, यद्वा यविद्वादि निष्काशेन दमनमायम्यविवकाव, यद्वा यविद्वा यम-
यम्यतुमाव, यद्वा यविद्वादि निष्काशेन दमनमायम्यविवकाव, यद्वा यविद्वा यम-

यदा,—यदाह धाताः यदभादितं यचो

रदो नदो यामवकम्प्यः चाहुनिम् ।

अमुच नम्य परिवातमिचया

पितुर्मुहं नम नमान भोऽमेक ॥ (१८) (११०)

॥ ११० ॥ यदाह धाताः यदभादितं यचो

“यत्त व्यङ्ग्यमतीतेस्तु ज्ञानः सम्यग्विभाज्यते ।

न संनश्यन्नमव्यङ्ग्यमदृष्टा यद्वयः स्मृताः ॥”

यदा पृथोदाहने (११०) “कुर्वेत्तुमात्” इत्यादिप्राये
दसिवागभेन दास्यमभेनमादिवाद्येषु व्यज्यते । यद्वय
ज्ञानमव्यङ्ग्यं समुपधातः ।

॥ ११० ॥ यदाह धाताः यदभादितं यचो

“अनुत्तमे गुणोभूत-व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यं तु वाच्यतः ।”

व्यङ्ग्य — व्यङ्ग्यार्थे, वाच्यतः, — वाच्यार्थात्, अनुत्तमे — उत्त-
मिह सम्यक्त्वविधिर्भवति, गुणोभूतव्यङ्ग्यं, तस्य मध्यमे वाच्यं
व्यज्यते । यदा,—

“यत्तद्व्यङ्ग्यं कथिवागव्यञ्जविधिः गत्या भवद्वरे

गाद्वयमभि साहितं अनुत्तमे दास्यमदृष्टादृष्टतः ।

(१८) यदाह धाताः—यदाह धाताः, — यदाह, यदाह धाताः, — यदाह—यदाह धाताः,
यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः,
यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः,
यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः,
यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः,
यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः,
यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः,
यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः,
यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः,
यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः,

(१८) यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः, यदाह धाताः—यदाह धाताः,

दिष्यैरिन्द्रजिदस लक्षणशरैर्लोकाभारं लम्बितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि । राक्षसपतेः कृत्वा च कण्ठाटवी ॥" (१८)

(बालरामायण नाट्यम् : १० अङ्कः २० दृश्यः)

अत्र अनुनायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थपादे
नायको राम एवार्थमतया मतीयते, स च केनापीत्युपादानेन
वाच्यायमानतयाऽगूढः कृत इति व्यङ्ग्य चमत्कारित्वमप्य-
नीतम् ।

विषय-सूची, —

“व्यङ्ग्यार्थहीनं वाच्यं यत् तत्तु चित्रमिति स्मृतम् ॥”

चित्रमिति—गुणान्धारयुक्तं, व्याख्यायैर्होतुं—स्फुटप्रतीय-
मानव्याख्यायैरहितम् ; तच्च अथम व्याख्यमुच्यते ।

संख्या ३३३३३३३३ —

“शब्दचितं याच्यचितं द्विविधं तत् प्रकीर्तितम्।”

यत्र वाच्यार्थात् शब्दस्य प्राधान्येन समत्कारित्वं, तत् शब्द-
चित्रम् । यथा,—

"कामलाप्रवृत्तिरकौमिकचटाग्रस्तारवत्प्रोषणः"

स्तम्भः॥५॥ इत्येवमुक्तमौकुलिकुल भौः सावतोऽयं गिरिः ।

[illegible]

॥ २० ॥ सुप्रसन्नो-सुप्रसन्नो-सुप्रसन्नो, सुप्रसन्नो-सुप्रसन्नो-सुप्रसन्नो

_____

तत्रं क्षमिगुणीभूषणश्रवितत्वेन काश्चिद्वैदिकसमा
पन्नहोयज्यत्यभिदेन मीढहृष्टमाह,—

Abstract

【 研究 方法 】

कविप्रसादस्य कव्यस्य नामः कविप्रसादः

पादिको वाविकुषेयमाचार्यः सात्विकधारा

Abstract

1949年10月1日，中华人民共和国成立，这是中国历史上一个伟大的转折点。从此，中国进入了社会主义革命和建设的新时期。

દાદશકાંડાનિ જાનિયન્ એવશનાદ્યા, એવશાદિ કવ-
 એવશનાદ્યા અથાન્ । તત્ત્વ એવશાદિ—નાટકપદ્યકવચ્છેદન-
 ઇત્યન્ । દાદશકાંડાનિ એવશનાદિ ચ—નાટિકાદ્યોટકા-
 ઇત્યન્ એવાદશકાંડાનિ । વિશય વિના સર્વેયમિદ સ્વરૂપ
 નાટકકવચ્છેદનમાનય ।

दिव्याऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवाद्वायकोऽमतः ॥

दत्तोऽनुग्रहलोकभुंजीवेदधामोपवाम् नमः ॥

(୧) କାଢ଼ିକାଳିନୀ—କାଳିନୀ—କାଢ଼ି କାଳିଆରଣାବିଧିନି ଶିବ , ଶର୍ମ—ସ୍ବର୍ଣ୍ଣ
 ଚକ୍ର ଚାନ୍ଦ୍ର, ଶଙ୍ଖାଳି କାଳିନୀ,—ସଦୃଶ୍ୟାଦି ଶୁଭାଶୁଭିନି, ଶଙ୍ଖାଳି—ସୁନା,
 ବିକାଳ,—କାଳି ହାତୀନାଶିନୀ ବିକାଳି କାଳିନୀ ଶବ୍ଦ "ହସ୍ତକାଳିନୀ କାଳିନୀ
 କୁଳବିହାର, କାଢ଼ି—କାଳିନୀ, କାଳିନୀ କୁଳା କାଳିନୀ କାଳିନୀ କାଳିନୀ କାଳିନୀ,
 କାଳିନୀକାଳିନୀ, କୁଳ, କାଳିନୀ କାଳିନୀ କାଳିନୀ କାଳିନୀ, —କାଳିନୀ କାଳିନୀ,
 କାଳିନୀ,—କାଳିନୀ, କାଳିନୀ—କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ,
 କାଳିନୀ, କାଳିନୀ କାଳିନୀ,—କାଳିନୀ, କାଳିନୀ କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ,
 କାଳିନୀ, କାଳିନୀ,—କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ,
 କାଳିନୀ, କାଳିନୀ,—କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ,
 କାଳିନୀ, କାଳିନୀ,—କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ, କାଳିନୀ,

राजपेयः,—दुसस्ताऽऽदयः, दिव्यः,—श्रीशृङ्गाऽऽदिः, दिव्याः
दिव्यः,—यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानो । यथा,—श्रीराम-
चन्द्रः । निर्वहणे—पश्यते सन्धौ ।

महसमसचयम्,—

“भवेत् प्रहसने हसं निम्नानां कविकल्पितम् ।

चङ्गी हास्यरसो मास विष्कम्भकप्रवेयको ॥” (घ)

यथा,—ससस्तित्तक-हास्यार्णव-कौतुकसर्वस्वाऽऽदि ।

माटिकाकचयम्,—

“माटिका कूटहता प्यात् स्त्रीमाया चतुरङ्गिका ।

प्राप्यातो धीरमलितस्तत्र स्यात्सायको नृपः ॥

स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽयथा ।

नवानुरागा कस्याऽत्र नायिका नृपसंगजा ॥

सम्भवर्त्तत मताऽप्या देव्यास्तामिन् गङ्गितः ।

देवो पुनर्भवेत् ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपसंगजा ॥

पदे पदे मानवतौ तदगः सङ्गमो दयोः ।

वृत्तिः प्यात् कौगिकी सत्य-विमर्षाः सन्धयः पुनः ॥” (ङ)

विमर्षः,—चतुर्थः सन्धिः । यथा,—रत्नावल्यादिः ।

(ग) महासमस — पञ्चमस — महासमस — महासमस, कविना कल्पित — कविना,
निम्नानां — निम्नकोटिना, हस — हसित, चङ्गी — चङ्गी, चङ्गी — चङ्गी, हास्यरस — हास्यरस, चङ्गी —
चङ्गी, तथा विष्कम्भकप्रवेयको — विष्कम्भकप्रवेयको चङ्गी, चङ्गी, न, क चङ्गी चङ्गी ।

(ङ) माटिका — माटिका — माटिका, कूटहता — कूटहता, प्यात् — प्यात्, स्त्रीमाया — स्त्रीमाया, चतुरङ्गिका — चतुरङ्गिका,
प्राप्यातो धीरमलितस्तत्र स्यात्सायको नृपः ॥ प्राप्यातो — प्राप्यातो, धीरमलितस्तत्र — धीरमलितस्तत्र, स्यात्सायको — स्यात्सायको, नृपः — नृपः,
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽयथा । स्यादन्तःपुरसम्बन्धा — स्यादन्तःपुरसम्बन्धा, सङ्गीतव्यापृताऽयथा — सङ्गीतव्यापृताऽयथा,
नवानुरागा कस्याऽत्र नायिका नृपसंगजा ॥ नवानुरागा — नवानुरागा, कस्याऽत्र — कस्याऽत्र, नायिका — नायिका, नृपसंगजा — नृपसंगजा,
सम्भवर्त्तत मताऽप्या देव्यास्तामिन् गङ्गितः । सम्भवर्त्तत — सम्भवर्त्तत, मताऽप्या — मताऽप्या, देव्यास्तामिन् — देव्यास्तामिन्, गङ्गितः — गङ्गितः,
देवो पुनर्भवेत् ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपसंगजा ॥ देवो — देवो, पुनर्भवेत् — पुनर्भवेत्, ज्येष्ठा — ज्येष्ठा, प्रगल्भा — प्रगल्भा, नृपसंगजा — नृपसंगजा,
पदे पदे मानवतौ तदगः सङ्गमो दयोः । पदे पदे — पदे पदे, मानवतौ — मानवतौ, तदगः — तदगः, सङ्गमो — सङ्गमो, दयोः — दयोः,
वृत्तिः प्यात् कौगिकी सत्य-विमर्षाः सन्धयः पुनः ॥ वृत्तिः — वृत्तिः, प्यात् — प्यात्, कौगिकी — कौगिकी, सत्य-विमर्षाः — सत्य-विमर्षाः, सन्धयः — सन्धयः, पुनः — पुनः,

चतुर्थशिक्षा, —

‘प्रत्यक्षनैट्चरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।
नानाविधानसंयुक्तो बीजसंहतिमान् न च ॥
युक्तो न बहुभिः कार्य्यैर्नातिप्रचुरपद्यवान् ।
आवश्यकानां कार्य्याणामविरोधात् विनिर्मितः ॥
नानेकदिननिर्वर्त्य-कथया सम्प्रयोजितः ।
आमन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥
वधयुहविवाहाद्यैर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
देवोपरिजनाऽऽदीनां प्रत्यक्षचरितैर्युतः ॥
अन्तनिष्क्रान्तनिग्विलपात्रोऽह्म इति कीर्तितः ॥’ (१)

श्रीहजमचरण, —

“समाष्टनत्रपञ्चाह दिव्यमानुषमंशयम् ।

खोटक नाम तत् प्राहुः प्रत्यक्षं सविदूषकम् ॥”

यथा, — विक्रमोर्वशी ।

(१) उक्त्येति । — प्रत्यक्षं — प्रत्यक्षवदाभासमानं, नैट्, — नायकः, चरितं चतु-
स्तथाविधं, १००० तथा भावेन च — देवाऽऽदिविषयकारणादिना, समुक्तं इत्येते —
“लघुचरितं यथानां देवाऽऽदिविषया इति । समुक्तनामः काव्यो च भाव इत्यभि-
धीयते ॥” इति, समुक्तम्, — सम्योचितं इति भावः नामाविधाने, — विविधाश्रयाने,
नामाविधानाचारैरिच्छाः, समुक्तम्, — उचितं, अकृतं इति भावः, बीजकम् — मूलभूत-
कारणविशिष्टम्, संयुक्तम्, — संहरं, विधीय इत्यर्थः, या यथाकोति तथाभूतः, न,
बीजसंहतिपदस्य अर्थः । बहुभिः, — अतिविस्तरेणैव, कार्य्यैः, — आशये, न
युक्तः, नातिप्रचुरपद्यवान् — नातिप्रचुरपद्यवमित्यर्थः, आवश्यकाणां — आवश्यक-
दीप्ताः काव्योर्वशीवपुण्येववाया का कोमिको नायकिकाव्योर्वशी ॥” इत्युक्त्यर्थः ।
अन्तः, — अन्तः, विनिर्बन्धः, — तदाकाव्यविशेषः देवताहारा, वरीय विनिर्बन्धः अन्तः,
श्रीवा इत्यर्थः, अन्तः अन्तः इति ।

प्रथमोऽध्यायः,—

“कान्तं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रभृत् यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयस्य पालस्य प्रवेगस्तत् प्रवृत्तकम् ॥” (१२)

सूत्रभृत्—सूत्रधारः । यथा,—

“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तिः गरलमय एव विगुडकान्तिः ।

उत्प्लवाय गाढतमसं घनकालुमुग्रं

रामो दयाऽऽस्यमिव सम्भूतवन्मुजीवः ॥” (१३)

ततो रामस्य प्रवेगः ।

अथान्वितप्रथमः,—

“यवान्यस्मिन् समावेश्य काव्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

परानुरोधात् तज्ज्ञेयं नान्नाऽवलगितं बुधैः ॥” (१४)

(१२) काव्यमात्रे,—प्रवृत्तम्—उपस्थितं, कान्तं—अमलं, वसुन्नाऽऽदिवनिति भावः,
आश्रित्य सूत्रभृत्—सूत्रधारः, यत्र—यदित्यर्थः, वर्णयेत्, तत्—तत्त्वान्तिकं, वसु इति शेषः,
आश्रयः,—अवसम्भवं सखं तादृशं तदवलम्बेत्यर्थः, यः, पात्रस्य प्रवेगः, तत् प्रवृत्तकम् ।

(१३) आसादितेति ।—आसादितः,—घातः, प्रकटः,—मेघाद्यावरणरादिकात्
सुन्दरः, अत एव निर्मलः,—सुसुन्दरः, चन्द्रहासः,—विभाषो देन लघोः ;
अन्यतः—आसादितः,—उद्वीतः, आश्रयवशादिति भावः, प्रकटः,—कोरुक्त इति
भावः, निर्मलः,—सुभाषित इति भावः, चन्द्रहासः,—अति देन लघोः ;
विगुडा—मेघाद्यावरणरादिकात् सखः, कान्तिः,—वसुन्नाऽऽदिवनिति यत्र तादृशः ;
अन्यतः—विगुडा—निर्दोषः, कान्तिः,—शोभा यस्य तादृशः, सम्भूता,—सम्बन्ध-
पोविता, विवक्षिता इत्यर्थः, वसुजीवः,—गदास्त्रपुष्पविशेषा देन लघोः ; अन्यतः—
सम्भूता,—रक्षिता, वसुजा—समस्तवृद्धा सुधीराऽऽदीनाः, शोभा,—शोभनादि,
शखसैव इति भावः, देन लघोः ; एव गरलमयः, रामः, दयाऽऽस्यमिव—दायकमिव,
गाढतमसं—निविहान्तकाराऽऽप्यहम् ; अन्यतः—प्रवृत्तमोक्षवाऽऽकात्म्यम्, उदं—
सदाऽऽवर्तं, घनकालं—वर्षावधम् ; अन्यतः—वतिक्रमवर्धम्, उत्प्लवः—उत्प्लवः,
रामः,—उपस्थितः । अथ अररचनमात्रिक पात्रस्य रामस्य प्रवेगः । अन्तर्लितक इत्यम् ।

(१४) बुधेति ।—यत्र परानुरोधात्—परस्य वदुनः वदुरोधात्, अन्वितम्—

कथाः द्वेष्ट — वादोऽप्युद्भास्य । यथा, — अधिष्ठाताऽप्युत्तमैः (११)
 यथाऽप्युत्तमैः क. प्रक. य. प्रक. त्रिभुवनमावर्तत ।

每例十毫半糖+紅糖四毫(可調甜度),一

“एताकाग्राभक्तं योग्यं भुविधार्येह पद्मुनि ।”

२२—२२५, २२५—२२६ ।

महाराष्ट्र शासन, न्याय विभाग, —

● 1997 年 12 月 1 日

“दत्तार्थं विनितं न्यग्मिन् तदो नो न्यः प्रयुज्यते ।

पानमुक्तेन भावेन पताकास्थानकमु तत् ॥”

तत्र एक विनाम् विषये विनिर्दिष्ट लक्षणम् अपरोक्षं
अनर्कितम् भावेन बोध्यते, तत् यथावाक्यात्मकम् । यथा
हस्तचरित्रम्,—

*२१७ । अथ विद्वत्पत्नी वदति प्रसूतेषु ॥ (विंशं स्कन्धः) —

५४) श्रीहे अद्योदियमस्तुनवनिर्भयनयोः

असाक्ष्या मर्ता वपुषि बहुमहम्दनरतः ।

अथ कण्ठे वायु गिगिरमयसो भौतिकमरुः

किमप्या न प्रेयः । यदि परमसद्गुणो विरहः ॥ (१६)

ବସାଜିନ, ଚନ୍ଦ୍ରବୃକ୍ଷ, ବନାବିଷ—ମାହତ୍ତ୍ବଜୁହାସ, ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ସମାଧାନ—
 କନ୍ୟାପାତ୍ର, ବୃକ୍ଷ, —ବିହାରି, କମ୍ବୁ କାଳୀ, ବସବିଜିନ ଶିବଜୀ ।

୧୫) ଅନିନ୍ଦ୍ୟାସକୃତ୍ୟାଂ ଶବ୍ଦାଂ,—ପଦ୍ୟାଂ ଶିତପାଣିକ ହାରିକା ପ୍ରଭର୍ତ୍ତେ ହତ ।
 କେତେକାଂ ଦୁଃଖାଂ ଶାବଦୁଃଖାଂ ଶିବିହତାଂ ୩୦ ଏକ ଦୁଃଖାଂ ପଦ୍ୟାଂ ଶାବଦୁଃଖାଂ ଶିବିହତାଂ
 ଶାବଦୁଃଖାଂ ଶାବଦୁଃଖାଂ ଶିବିହତାଂ ହତାଂ ଶାବଦୁଃଖାଂ ଶାବଦୁଃଖାଂ ଶିବିହତାଂ ୩୧

(୧୫) ବ୍ୟାକରଣ :—(ଏହା “କଳା” ବାଦି ବ୍ୟାକରଣର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବାଦି ବାଦି :
 କାଳୀ) ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ,
 ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ,
 ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ, ବାଦି—କାଳୀ,

मतिहाती [मविम] । देवः उवत्यिदो । (१०)

रामः । अयि ! कः ?

मती । आसन्नपरिचारको देवश्च दुष्पुङ्गवो । (१८)

अत्र दुर्मुखोपस्थितिरूपार्थं चिन्तिते, सीतारिरङ्गरूपार्थः सूचितः ।

यथा वा वेष्ट्याम्,—

“वय्यांतमेव करभोरु ! ममोरुयुग्मम्” इति दुर्योधनेन कथिते, [मविम मय्यान्. मयुको] । “देव ! ममं ममम्” इत्यनेन वायुना रथकेतनभङ्गरूपार्थं चिन्तिते, मीमेन दुर्योधनोपभङ्गरूपार्थः सूचितः । (१८)

विष्णुचन्दनरुक्मयं च सुशोभत अस्मात् प्रसीदस्व इति भावः ; कस्ते, कथित इति शेषः , अर्थं वाङ् — मम, अस्मा इति शेषः । मिमिरमस्तु, — मिमिरावाको ममक-
सोत तत्राविध, शीतलकोमल इत्यर्थः, मोतिलसुर, — सुखाकार, तदशानन्दवर-
इत्यर्थः ; अस्मा, — सीतायाः, किं—वस्तु, न ज्ञेयः ?—विषयसामान्यः, आदिति शेषः,
अपि तु सर्वमेव शेष इत्यर्थः , तु—किन्तु, यदि विरहः—विशेषः, अस्मा इति शेषः,
परम्—अन्त्येम्, अस्त्यर्थः,—तु सङ्गः, न आदिति शेषः ; विरह एवास्मा दुर्ग-
इत्यर्थः । [“यदि परमसङ्गस्तु विरहः—इत्यर्थः—यदि पुनरसङ्गो न विरहः” इति वाक्ये—
यदि पुनः,—यदि तु विरहः असङ्गः, न, आदिति शेषः] । मिमिराचो वृत्तम् ।

(१०) दशोतः—[“देवः उवाच” इति स] । विरह इति शेषः । अत्र
“उवत्यिदो” इत्यनेन दुर्मुखोपस्थितिरूपार्थं चिन्तिते “विरहः” इत्यनन्तरमेव तदुक्तेः
अतर्कितभावेन भाविनीतारिरङ्गरूपस्याप्यत्र नृचरानां यथावास्यानक बोध्यम् ।

(१८) आसन्नपरिचारको इति ।—[“आसन्नपरिचारकः देवश्च दुष्पुङ्गवः” इति
सं] । परिचरति—सर्वते इति परिचारकः ; आसन्नः,—सदा सन्निहितः, स आसी
परिचारक इति तथोक्तः ।

(१८) उदाहरणान्तरं दर्शयति, यथा वेति ।—अत्र “ममोरुयुग्मम्” इति
दुर्योधनोपभङ्गरूपार्थं चिन्तिते मयि “मम ममम्” इति रथकेतनभङ्गरूपे अत्र-
मिदर्थे प्रयुक्ते अतर्कितभावेन दुर्योधनोपभङ्गरूपस्याप्यत्र नृचरानां यथावास्यानक
बोध्यम् । एवमेव उदाहरणं यथा,—“आसन्नः ।—अपि नाम दुर्गमा रावट-

अथोपपत्तिः—

यत्तु युद्धवधाऽऽदिकमन्यमानुचितमद्वेषदर्मनीये, तत् सर्व-
मर्थोपपत्तिके (२०) विष्कम्भकाऽऽदिभिः सूच्येत । आदिपदेन
प्रवेयकाद्यावतारादयो गृह्यन्ते ।

विष्कम्भकस्य चतुर्मासः प्रमाणम्,—

“वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथाऽंशानां निदर्शकः ।

सहिमार्यस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः॥” (२१)

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानाम्—अतोताना भाविनाश्च, निदर्शकः,—
सूचकः, मध्येन मध्यमाभ्या वा पात्राभ्यां प्रयोजितः । यथा,—
रत्नावल्यां प्रथमाद्यादौ, अभिज्ञानशकुन्तले च चतुर्थाद्यादौ ।

• “मध्यपात्रप्रयोजितः” इत्यत्र “आदावद्वयं दर्शितः”
इति दर्पणे पाठः ।

अष्टोत्तरं विहा ।—अथ बहोदो” । अथ—“राचक ।—तदपि नाम दुरात्म-
नाचकश्चटु— । दोवारिक ।—[उपसृच] । अंशं अंशं” । पुनश्च—“राचक ।—
अभिज्ञानां प्रथमाद्यादौ । दोवारिक ।—अनयो” इत्यादिना अन्यत्रापि राचक-
मयीकरचकपत्राचकपरिचयस्य च प्रस्तुतस्य सूचनान् वतायास्यानम्, एवं सुधीभिः
सम्यक् । अनिकमल तु—इदं मध्यमाभ्यां प्रकाशनाऽर्हं वेदितव्यम्, प्रथमाद्यं चाचक-
वाक्यान्मार्गं प्रस्तुतस्य राचकमयीकरचकपत्रस्य सम्प्रतया “बहोदो” इत्यत्र, तथा
चतुर्थोद्वे राचकवाक्यान्मार्गं प्रस्तुतस्य अचकपरिचयस्य सम्प्रतया “अंशं अंशं”
इत्यत्र च सहसाऽभिधानम् । अतः,—“अथ प्रस्तुतस्यभि मित्राथे सहसो-
दितम्” इति ।

(२०) अर्थोपपत्तिके,—अर्थसूचकैरिच्छे, भाविविषयसूचकैरिति भावम् ।

(२१) इति—वृत्तानाम्—अतोताना, वर्त्तिष्यमाणानां—अविष्यतां, कथा-
ऽंशानां—कथाविभाषाणां, निदर्शकः,—सूचकः, सहिष्णुः,—सह्येवेकोत्तरः, अर्थः,—
प्रधीनं वाक्यं वचोत्तरं, मध्येन—मध्यविधेन, न प्रथमेन न चोत्तरेति भावः, मध्यमाभ्यां
वा पात्राभ्यां—गटाभ्यां, प्रयोजितः,—अभिधीतः, विद्वत् इति शेषः, विष्कम्भः,
उच्यते इति शेषः ।

“प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥” (२२)
[विग्रहः]

अनुदात्तोक्त्या—प्राकृतवचनेन, अद्वयान्तरिति प्रथमाई
 यस्य प्रतिषेधः । यथा,—वेण्यां वृत्तीयाद्वादौ ।

“अङ्गान्ते सूचितः पातैस्तदङ्गस्याविभागतः ।
यचाङ्गोऽवतरत्येषोऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥” (२३)

यथा,—अभिज्ञानगकुन्तले पञ्चमाहान्ते पात्रैः सूचितः
पठाद् तदहस्य अङ्गविशेष इवावलीर्णः ।

“अतारैकार्यसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।” (२३)
एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथाऽङ्गानामप्राप्तैकप्रयोजक-
सम्बन्धः सन्धिः ।

(୧୧) ଶୈଳ୍ୟା ଚାଳି ।—ଅନୁଦାମୋକ୍ଷା—ସାମ୍ରାଜ୍ୟବ୍ୟୟେଷ, ଆହୁତ୍ୟାମ, —ଅଟି
 ଶୈଳ୍ୟାଶୈଳ୍ୟେ ଚାଳି, ଶୈଳ୍ୟାଶୈଳ୍ୟେ ଚାଳି, —ଅଟି, ଆହୁତ୍ୟାମ ଚାଳି ଚିତ୍ର,
 ଶୈଳ୍ୟା ଚାଳି, ଶୈଳ୍ୟା—ଅନୁଦାମୋକ୍ଷା—ଅନୁଦାମୋକ୍ଷା, ଶୈଳ୍ୟା, ଶୈଳ୍ୟା—
 ଶୈଳ୍ୟା, ଶୈଳ୍ୟା, ଶୈଳ୍ୟା—ଅନୁଦାମୋକ୍ଷା—ଅନୁଦାମୋକ୍ଷା, ଶୈଳ୍ୟା, ଶୈଳ୍ୟା—

[illegible][illegible]

गोदानाह विप्रनाथः—

“मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहृतिः ॥”

हृदयचरणम्,—

• “यत्र बीजसमुत्पत्तिस्तन्मय परिकीर्तितम् ।” (घ) [विप्रनाथः]

यथा,—अभिघ्नानगकुन्तले प्रथमाङ्गे दुष्मन्तगकुन्तलयोः
परस्परानुरागद्वयस्य बीजस्य उत्पत्तिः ।

बालहृदयचरणम्,—

“लघ्यालस्य इवोद्दिष्टस्य प्रतिमुखं भवेत् ।” (ङ) [दण्डवचनम्]

तस्य—बीजस्य । यथा,—तथैव द्वितीयेऽङ्गे दुष्मन्तानुरागस्य
नातिपरिष्फुटप्रकाशः ।

वर्मवचनम्,—

“फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्दिष्टस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदो ज्ञातान्वेषणवान् मुहुः ।” (ज) [विप्रनाथः]

यथा,—तथैव तृतीयेऽङ्गे उभयानुरागस्य सम्यक् प्रकाशः,
मुहुरन्वेषणं, गकुन्तलाप्रस्थानाऽऽदिना ज्ञातव्यम् ।

(घ) उच्येति ।—यत्र—यत्रो, बीजम्—“स्वल्पमात्रं समुद्दिष्टं यदुपायं यत्
विसर्पति । यथावसानं यथैव बीजं तद्विद्धं कीर्तितम् ॥” इत्युक्तवचनम्, समुत्पत्तिः,—
समुद्भवः, तत्र मुखं—तदाख्यसम्भिरित्यर्थः, परिकीर्तितम् । यथा—अभिघ्नान-
गकुन्तले परस्परानुरागद्वयस्य बीजस्य उत्पत्तिः । यथा—अभिघ्नान-
गकुन्तले परस्परानुरागद्वयस्य बीजस्य उत्पत्तिः । यथा—अभिघ्नान-
गकुन्तले परस्परानुरागद्वयस्य बीजस्य उत्पत्तिः ।

(ङ) लघ्यालस्य इति ।—तस्य—मुखस्य लघ्वे, लघ्यालस्य इव—विचिताऽङ्गुली
लस्य,—यदुद्भेदः, विचिता या अलस्य,—यदुद्भेदः यत्र, उच्येति,—उच्यते,
प्रकाश इति वाच्यम्, प्रतिमुखं भवेत् ।

(ज) कर्त्तव्यम् ।—फलम्—परिनिर्वाहविधितम् वस्तुम्, यः प्रधानोपायः तस्य,
किञ्चन—अवश्यमेव, प्रागुद्दिष्टम्—पूर्वोक्तम्, मुखं उच्येति शेषः, यत्र—य-
त्र, मुहुः—पुनः पुनः, ज्ञातान्वेषणवान् समुद्भेदः,—सम्यक् स्मरणं, यः गर्भः ।

“श्वगडुकाव्यं भवेत् काव्यम्यैकदेशानुसारि च ।”

कटकबबल, -

यथा—कादम्बर्यादि ।

“गद्यपद्यमयं मिश्रं चस्पृशित्यभिधीयते ।”

पुनः सुखायुक्तं च भवेत् । अतः पुनः सुखं भवेत् । अतः पुनः सुखं भवेत् ।

Figure 1

पञ्चमगिरा ।

श्रीवचनं तदेतद्वाऽऽह,—

काव्यापकर्षका दीपास्ते पुनः पञ्चधा सताः ।
पदपदांशवाक्यार्थ-रसानां दूषणेन हि ॥

ये यन्तु पदवाक्यरमाऽऽदिभूषणद्वारेण काव्यव्यापकर्षं
सुत्पादयन्ति, ते नाम दीपनाम्ना कथ्यन्ते । ते पुनः पद-पदांश-
वाक्य-अर्थ-रसदूषणद्वारेण काव्यं दूषयन्तीति प्रथमतः पञ्च
विधाः । तत्र,—

पदमात्रवता दीपाः,—

निरर्थकाममर्थत्वे व्युत्संसृजितित्वञ्च पंटागतान्येव ।

निरर्थकत्वम्—अर्थहीनत्वम् । यथा,—‘च, वा, चा’ऽदीनि
वृत्तपूरणमात्रप्रयोजनानि रामायणाऽऽदिषु बाहुल्येन दृष्टव्यानि ।

असमर्थत्वं—तदर्थे पठितमपि तस्य अवाचकत्वम् । यथा,—
“कुक्षं हन्ति लघोदरी” इत्यत्र हन्तीति * गमनार्थे पठितमपि
न तत्र समर्थम् ।

व्युत्संसृजित्वं—व्याकरणलक्षणहीनत्वम् । यथा,—

“गाण्डीवी कनकशिलानिभं मुञ्जाभ्या-

माजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥” (१) [किराताकृतोपम]

“आहो यमहनः” [१।३।२८ पा०] “स्वाङ्गकर्मकाङ्क्ष-

* पदान्तरसङ्गकारेण तु “पठति” इत्यादौ हन्तेर्गमनार्थत्व
मस्येव ।

(१) गाण्डीवीति ।—गाण्डीव—तदाह्य यन् अस्माकीति गाण्डीवी-
चर्मण, (“विविधजस्य गाण्डीवं गात्रिभं पुनपुनश्चम्” इत्यमर) मुञ्जाभ्या-
माजघ्ना, विषमविलोचनस्य—विषमाक्षि—असमसङ्काशाक्षि, लोचि इत्यत्र
विलोचनानि अथ लोचनम्, विलोचनकेश्यं, कनकशिलानिभं—सुवर्णपद्माभ्या-
मिव, माजघ्ने—माहृतवान् । अङ्गिणी इत्यम् ।

[पा० १।१।२८ सू० पा०] इत्यनुयासमवसादाद्भूषणं इतः
 व्याहृकर्मकाध्याकर्मकाध्या व्याहृकर्मपदे नियमितम्, २८ तु
 तदुक्तमिति व्याकरयन्त्यवस्येनत्वात् व्युत्तमंस्कारत्वम् ।

पदवाक्यस्य दोषाः—

दुःश्रवानुचितार्थत्वं याम्यत्वं निहतार्थता ।

क्रिष्टत्वमप्रतीतत्वं विरुद्धमतिफारिता ॥

अविमृष्टविधेयांश-भावः सन्दिग्धता तथा ।

पदवाक्याऽऽश्रिता दोषाः पदार्थाऽप्येव केचन ॥ (२)

दुःश्रवत्वं १—पदवर्णतया श्रुतिदुःखाऽऽवृत्तत्वम् । पदगतं

पदा,—

“वभुभिः सादरं नेत्रे पीठमानेन सा मुहुः ।

सुताऽऽनमन्दुपूर्वादा कार्त्ताप्ये सभतां कदा ॥” (१)

अत्र कार्त्ताप्यमिति श्रुतिकटुः ।

• एकमात्रस्य पदस्य दुष्टत्वे पददोषः, पदानामेकाधिकानां
 सदात्वे वाक्यदोषः, पदानां परिवर्तनेऽपि दोषस्य तादवस्ये
 अर्थदोषः इत्याहुः ।

१ “वस्तुनि क्रीधमंयुक्ते तथा वाच्ये समुदिते ।

रीद्राऽऽदौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥” [विनयाच]

क्रमेणोदाहरणम्,—

“यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां समूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भगण्यां गतो वा ।

(१) कदाये इति १—वपुः—निवर्त्तेतु दुःश्रवत्वाऽऽदिषु दोषेषु मध्ये, वचनेत्यत्र
 अत्रवचनपरिचितं, तेन कोविदेत्यत्र, दुःश्रवत्वं निवर्त्तार्थे इति भावः ।

(२) वभुभिरिति १—वभुभिः—विश्वदेविभिः, सुताऽऽनमन्दुपूर्वादा—अनन्दस्य
 अन्तोदो विदीकडा, कार्त्ताप्ये—अवाच्ये, अत्रवचनेन वाक्यनित्यत्वे, अत्र
 अत्रवचनम् । पदार्थः ॥ वपुः ।

वाक्यगतं यथा,—

“सोऽध्येष्ट वेदास्त्रिदशानयष्ट पितृनताप्रीतिं सममंस्त वसून् ।

व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नोती समूहघातं न्यवधीदरीयम् ।” (४)

[४५०]

यो यस्तत्कर्मसाची चरति मयि रणे यद्य यद्य प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ।” (क)

[४५१]

अत्र कुपितो वक्ता ।

(४) य इति ।—स,—राजा दशरथ, वेदान् पठ्येष्ट—अधीतवान्; विद्वान्—वीरान् तापान् दधनि—विनाशयन्ति, [दश घञ्जे संज्ञाया कर्त्तरि कौ रा] इति तान्, देवानित्यर्थं, (“विद्वन्ना विवृताः सुरा ” इत्यमरः) अष्टेष्ट—अष्टेनार्चितवान्; पितॄन्—अयिष्वानाऽऽदीन्, अताप्रीतिं—आहुतर्पणाऽऽदिभिः प्रीयितवान्, वसून्—पितृव्यभगमादीन्, सममंस्त—सम्यक् मानितवान्; षड्वर्गै—वर्गा—शानाऽऽदीनां, वर्यं,—समूह तं, व्यजेष्ट—विशेषेण नितवान्; नोती—नोतिशास्त्रे, चरत—एतवान्, यथा नोति राजकार्यमदाधौदित्यर्थः; विद्येति चाश्वं, चरीन्—शयन्, समूहघातं—मूहघातसहित वधा तद्येवर्थं, न्यवधीत्—निहतवान्। अत्र अनेकेषाम् “अध्येष्ट” इत्यादीनां तु वचत्वाद्वाक्यगतं दुःस्वप्नं कीड्यम्। अथजातिः इत्यम् ।

(क) य इति ।—पाञ्चालसूतेन दुष्टदुष्टेन पितरि द्रोणे अन्धारीन निपते क्रुद्धञ्च अश्वत्थाश्च सन्निविष्टम् । पाञ्चालीनां, वसूनां—सेवानां मध्ये, की वः अमुजगुरुं मदात्—निजबाहुवशदपान् [“अमुजगुरुवश ” इति पाठे,—अमुजा एव गुरुवत् वसु स, बाहुमानसङ्काय इत्यर्थः] अश्वं विभर्ति—चरति, पाञ्चालनोये—दुष्टदुष्टे, अ वः शत्रु, —राक्षस, अश्विचक्रवा, —युवा, धीकृ, अविरो वेत्यर्थः, वा—विना, मर्मजयो—जरायुं, वतः, मादजउरक्षित इत्यर्थः, की वः तस्य कर्मजः—मत्पितृवशदपक्षेति भावः, अचो—अचान् इष्टा, इष्टाऽपि प्रतीकारार्थं अन्धारीन सदाशौन इव अन्ध इत्यर्थः, तथा मदिर रणे—सङ्ग्रामव्यापारे इत्यर्थः, चरति—तिष्ठति सति, यद्य यद्य प्रतीपः,—मतिकृश, मदिरोधनापरिच्यतीति भावः, कीचेन—पितृनिहननजनितेन इति भावः, अथ,—इतं व्याचक्षेत् अविरेकशून्यः वन्, अयं—अचान्, जगताम् अन्धञ्च अपि—अन्धञ्च अपि अन्धञ्चकीकीकृतदुष्टमन्त्रेणापीकृतं, वद—इत्येते, न तु अन्ध

पदाशिऽप्येतत्, यथा,—

“तद्वच्छ भिद्ये कुरु देवकार्यम्” इत्यत्र “देव” इति पदाद्यं
हुटमाहुः ।

अनुचितार्थत्वं (१) पटगतं यथा,—

“तपस्त्रिभिर्घा सुचिरेण सभ्यते

प्रयत्नत गतिभिरिष्यते च या ।

प्रयाप्ति तामागु गतिं यगस्विनो

रणाग्रमेधे पशुतामुपागताः ॥” (६)

अत्र पशुपट कातर्यम् (७) अभिव्यक्तोत्पत्तिमुचितार्थम् ।

अहर्तं वाच्यं यथा,—

“सर्वसंप्रकटविवर्त्तसप्तपाथो-

नाथोमिष्यतिकरविभ्रमप्रचण्डः ।

(१) अनुचितार्थत्वम्—अनुत्पत्तिवत् ।

(२) तपस्त्रिभिरिति—तपस्त्रिभिः,—वाग्दामवाग्दुहिततपरावधौ कवे, वा
—गति, सुचिरेण—सुखोद्योगात्, अतिदीर्घवाक्त्रिभिरनुष्ठानेति भावः, सभ्यते—
प्राप्यते, त्रिभिः,—यात्रिभ्यो कवे, प्रयत्नत,—प्रयत्नवासेनैव, च या—गति,
पशुनै—वाग्दामे रणाग्रमेधे—पशुनामुपागतेपशुने, पशुताम्—पशुतामिति भावः,
अपागता,—प्राप्ता, निवृत्ता इति भावः, अत एव अत्रिभिः,—त्रिभिर्वाक्त्रिभिः, केषा
इति शेषः, ना गति—अर्त्तकृपाविति भावः, नाह—होर्त्त, अत्राणि—अत्राणि ।
अहर्तवित्तं इति ।

(७) कातर्यमिति—कातर्ये—देव, पशुनो हि पशुपटवत्तन्मात्रं अतस्तदीया
एव, तादृशवीराणां आधीनगतिनाम् अहर्त्तकौर्त्तवत्तदीयादुक्तमिति भावः ।

इति भावः, अर्थं तत्र तत्र अत्र,—अत्रार्थः, अत्रि इति शेषः, तां चर्मां
वाग्दामवाग्दामे । अत्र पशुपटवत्तन्मात्रं कुरुताम् “दीर्घं वक्तुं विवर्त्तते” इत्यादीनां
दृष्टव्यमिति शेषः इति शेषः । अत्रार्थः शेषः ।

(८) सर्वसंप्रकटविवर्त्तसप्तपाथो,—सर्वसंप्रकटविवर्त्तसप्तपाथो, (“सर्वसंप्रकटविवर्त्तसप्तपाथो” इत्यादीनां
इत्यादीनां) अत्र,—विवर्त्त, विवर्त्त,—विवर्त्तानो देवा इत्यादीनां, देव इत्यादीनां

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

आ.सं.सं. * (८) — तेनैव भोऽहं तव विद्वत्पुत्रम् ।

विदुषः सचिवः—

“किं कृत्वा गोपि नश्यदौ मन्त्रलो व्यसने पुरातन” । (८)

वापदगतं यथा,—

“ताम्बूलभूतगजोऽयं भक्ष जल्पति मानुषः ।

करोति खादनं घाम मदेव तु यथा तथा ॥” (१०)

प्रथमे गजशब्दः, द्वितीय भक्षादयस्य शब्दाः घाम्याः ।

निहतार्थत्वम् *—उभयायकस्य शब्दस्य अप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः ।

यथा,—“वसुनागम्बरमम्बरं व्यतानीम्” । (११)

मम्बरमन्दो दैत्यविशेषे प्रसिद्धः, इह तु जले निहतार्थः । (१२)

क्षिप्तत्वम् †—अर्थप्रतीतव्यवहितत्वम् । पदगतं यथा,—

“चोरोदजावसतिजम्भभुवः प्रसन्नाः” ।

अत्र चोरोदजा—जप्ता, मध्या वसतिः,—पद्मं, तस्य जम्भभुवः—जसानि, इत्यतिक्रष्टेन बोधः ।

वाच्यमत यथा,—

“धम्मिज्जस्य न कस्य पेस्य निक्कामं कुरङ्गमावाण्याः ।

रज्यत्यपुर्वदस्यस्युत्पत्तेर्मांसं गोभाम् १ ॥” (१३)

अत्र धम्मिज्जस्य—कङ्कदस्यस्य, गोभो पेस्य कस्य मांसं न रज्यतीति मरुदस्यः क्षिप्तः ।

* येषादौ एतस्य टीषः ।

† क्षिप्तत्वं, विरुद्धमतिकारित्वम्, अविसृष्टविधेयांशभावश्च ।

एतानि समामगताभ्येव पदटीषाः ।

(१०) ताम्बूलेति ।—ताम्बूलभूतगज, —ताम्बूलपूर्ववदन इत्यर्थे, अयं मानुषः भक्ष—पुष्ट इत्यर्थे, जल्पति—कथयति, घाम तु घामे, विषेणव, यथा तथा—यद तत्र, मदेव खादनं—भोजनं, घामश्च करोति । पञ्चावर्जं वृत्तम् ।

(११) वसुमेति ।—वसुनायाः मम्बर—जम् [वसु], (“मम्बरं अविशे तुवि अमर्हैवविशेषो” इति मेदिनी) मम्बरम्—वाचाञ्च, व्यतानीम्—व्याप ।

(१२) मम्बरैवञ्च पदत्वान् पदवत्तं दृष्टव्यम् । पदावतत्वे तु,—“मानुषगति निरर्थेने” इत्युदाहरणं बोध्यम्, अत्र हि नतेति पदावो दृष्ट ।

(१३) धम्मिज्जसेवि ।—अपूर्वा—पूर्वगङ्गा अश्रुता वा, वसे—वैश्वदेवमभिरुचि

वाक्यमावयतान् दीपानाह,—

“वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते ।

अधिकन्यूनकथित-पदताऽक्रमता तथा ॥

भग्नप्रक्रमता ख्याति-हता सङ्करोऽपि च ।

गर्भितत्वं तथा काव्ये दीपाः स्युर्वाक्यमावगाः ॥”

वर्णानां रमानुगुणत्वं वक्ष्यते, तद्वैपरीत्यं प्रतिकूलत्वम् । यथा
—“कृतमनुमतम्” (२० पृ०) इत्यादि पूर्वमुक्तम् । अथ हि
शाङ्ख्यम्बत्वं दीर्घसमासत्रय उचितम् । तद्वैपरीत्यकरणात् दीपः

सन्धौ विश्लेषः द्विविधः,—व्याकरणतत्त्वानुसारेण कृत-
अनुशासनमुख्यद्वयं स्वेच्छया कृतम् । पूर्वः असङ्गदेव दीपः
द्वितीयस्तु सङ्गदपि ।

आद्यो यथा,—

“दलिते उत्पले एते अचिणो यमलाङ्घ्रि ! ते” ।

द्वितीयो यथा,—

“वासवाऽऽशामुखे भाति इन्दुयन्दनविन्दुवत्” ।

सन्धौ कष्टता—श्रुतिदुःखाऽऽवहत्वम् । यथा,—

“उर्ध्वमावत तर्वालो मर्वन्ते चार्ववस्थितिः ।

नात्रर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥” (२१)

व्याजस्तुतिश्च अमङ्गारप्रस्तावे वक्ष्यमाणा । यथा,—

“पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूपितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगह्वर्नं सम्प्रति मममावयोः सदतम् ॥”

(२१) उर्ध्वमावति ।—अत्र मर्वन्ते—मरी,—निर्जलदेवक, यन्ते—चरवाते,
मर्तो मर्तो—महती, चार्ववस्थितिः,—शुद्ध स्थिता, तर्वालो—तर्वालो नेको, वव
अत्र—वरत्तं यथा तर्वा, नर्जु न युज्यते—न युज्यते रत्नम्, तन्—तर्वा, मनाक्—
ईदम्, त्रिदं,—मङ्गलं, ममय—मर्तं अहम् । व्याजार्त्तं इत्यम् ।

अधिकपदता ० यथा,—“मदागिष मोमि पिनाकपाणिम्”
इत्यत्र “पिनाकपाणिम्” इति विशेषणमधिकम् ।

“कुर्याद्दृष्ट्यापि पिनाकवाणे,” इत्यत्र तु सतिदुष्पृष्टत्वं
शून्यत्वात् “पिनाकवाणेः” इति विशेषणं युक्तमेव ।

• "गुण कायधिकं पदम्" यथा,—

“आद्यहति दुर्जयो यत् सद्धमा सममोऽप्यगोचरानयान् ।

तद्य म ज्ञाने ज्ञाने स्युगति मम किमु मेव निहुरताम ॥ (६)

अथ "न म जाने" इत्ययोग्यवच्छेदकम् । द्वितीयं "जाने"
इति अयोग्यवच्छेदकम् (च) इति वेचित्वातिशयः ।

“सञ्जमे विञ्जये हर्षे विद्यादेऽप्यधिकं पटम् ।” गुण एव ।

मन्त्रं यथा,—

“अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिमं नृपं मोक्षयेत्य भरतापन्नो यतः ।

अत्रकोपटङ्गनार्थं ततः मन्दधृष्टममुदयतारकाम् ॥ (छ) (१३०)

[illegible]

(୫) ଅସାଧ୍ୟତା ଓ ଅସଫଳତା—ଅସାଧ୍ୟତା—ଆମାତ୍ୟ ଓ ଅସଫଳତା—ନିରା-
ସାଧ୍ୟତା, ତଥା ଅ,—ହର୍ଷଣତା ଓ ଅସଫଳତା ଓ ଆତ୍ମ-ଅସଫଳତା । କାମେ ହସି—
ବିତ୍ତୋ^୧ କାମେ ହସି ପ୍ରତିଷ୍ଠାତ, ଅସାଧ୍ୟତା—ଅସାଧ୍ୟତା, ଅସଫଳତା, ତଥା ଅ,
ଅସଫଳତା, କାମେ, ନାମ ହସି, ଅସାଧ୍ୟତା—ଅସଫଳତା କାମେ, ତଥା ନାମ ହସି ଆତ୍ମ ।

[illegible]

वाक्यमावतान् दोषानाह,—

“वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते ।

अधिकन्यूनकथित-पदताऽक्रमता तथा ॥

भग्नप्रक्रमता ख्याति-हता सङ्करोऽपि च ।

गर्भितत्वं तथा काव्ये दोषाः स्युर्वाक्यमावगाः ॥”

वर्णानां रमानुगुणत्वं वक्ष्यते, तद्वैपरीत्यं प्रतिकूलत्वम् । यथा,—
—“कृतमनुमतम्” (२० पृ०) इत्यादि पूर्वमुक्तम् । अत्र हि
गाढबन्धत्वं दीर्घसमासत्रय उचितम् । तद्वैपरीत्यकरणात् दोषः ।

सन्धौ विश्लेषः द्विविधः,—व्याकरणलक्षणासारेण कृतः,
अनुगामनसुखद्वय स्वेच्छया कृतश्च । पूर्वः असङ्गदेव दोषः,
द्वितीयस्तु सङ्गदपि ।

याद्यो यथा,—

“दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि ! ते” ।

द्वितीयो यथा,—

“वासवाऽऽगामुक्ते भाति इन्द्रयन्दनविन्दुवत्” ।

सन्धौ कष्टता—श्रुतिदुःखाऽऽवहत्वम् । यथा,—

“उर्ध्वमावत तर्धानो गर्भन्ते आर्षवस्थितिः ।

मातृर्जु युज्यते गन्तु गिरी गमय तन्मनाक् ॥” (२१)

व्याजमृतिश्च अमङ्गारप्रस्तार्थं वक्ष्यमाणः । यथा,—

“पृथुक्षात्तस्वरपात्र भूपितनिगेषपरिजमं देव । ।

विजमस्तरेणुगृहमं सम्प्रति सममावयोः सदमम् ॥”

(२१) कर्त्तव्यविविधः—अत्र सर्वे—मरी,—(निर्भयदेवता, यत्ने—कवकादे,
करो करो—करो, आर्षवस्थिति,—शुद्ध स्थिति, तर्धानी—तद्वत् करो, यत्
अत्र—अर्थ इति तथा, गन्तु म युज्यते—म तन्मना रमते, गन्तु—गन्तु, मनाक्—
हृत्, त्रि०,—मनाक्, मनाक्—मनो बुद्धि । अत्रार्थ इति ।

अधिकपदता ० यथा,—“महाशिवं भोमि पिनाकपाणिम्”
इत्यत्र “पिनाकपाणिम्” इति विशेषणमधिकम् ।

“कुर्याद्दद्यादपि पिनाकपात्रे” इत्यत्र तु प्रतिद्वन्द्वव्युत्पत्त्य-
सूचनाय “पिनाकपात्रे” इति विशेषणं युक्तमेव ।

० “गुण” साध्यधिकं पदम्” यथा,—

“साक्षरति दृजंभो यत् सङ्गमा मन्मथोऽप्यगोचरानर्थान् ।

तद्य न ज्ञाने ज्ञाने स्पृशति मम किन्तु मेव निहुरताम् ।* (ड)

अत्र "म म जाने" इत्ययोगव्यवच्छेदकम् । द्वितीयं "जाने"
इति अयोगव्यवच्छेदकम् (ख) इति केचित्प्रशङ्कितम् ।

“सम्यग्मे विप्रस्ये हर्षे विषादोऽप्यधिकं पदम् ।” गुण एव ।

मन्त्रं यथा,—

“अथ मर्त्यमिति वाटिनं नृपं मोऽनवेष्ट्य भरतापञ्चो यतः ।

अत्रहोपद्रवमार्त्तिपंततः मन्त्रधे ह्यमुद्रयत्तारकाम् ॥ (क) (१३.१)

[illegible]

(क) अथावच्छेदकत्वम्—अथोक्तम्—ज्ञानाभावसिद्धेः, अथच्छेदक—निर्वा-
कारत्वम्, तथा च,—द्वन्द्वस्य द्वौ भोक्तृ द्वौ ज्ञातः स्यादिति भावः । ज्ञाने इति—
द्वितीया^१ ज्ञाने इति परमिष्यत्, अथोक्तम्—अथरक्षात्मा अथच्छेदकम्, तथा च,
अद्वैतः ज्ञाने ज्ञान इति, अथवा,—अहं इत्या ज्ञाने, तथा ज्ञान इति भावः ।

[illegible]

न्यूनपदता • यथा,—“तथाभूता दृष्टा” (१३ पृ०) इत्येते
पूर्वमुक्ते । अत्र “अस्माभिः” इति, “विद्ये” इत्येतावत् पूर्वम्
“इत्यम्” इति च पदं न्यूनम् ।

विद्ये इति च यथा,—

“दृष्टा स्फीतोऽभवदनिरमो लेख्यपक्षं विशानं
चित्तं ! चित्तं ! किमिति ! किमिति ! व्याहरन् निश्चयत ।
नास्मिन् गन्धो न च सधुक्कणा नास्ति तत् मौकुमार्यं
घूर्णन् मूढो वत । नतमिरा व्रीडया निर्जगाम ।” (ज)

विषादे यथा,—

“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
मास्मानुदेष्टति हसिष्यति पञ्चजालम् ।
इत्यं विचिन्तयति कोपयति द्विरफे
हृ ! हृ ! हृ ! नलिनी गज उज्जहार ।

[सतरं]

• “उक्तावानन्दमस्तादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।”

(ज) दृष्टेति ।—अस्मीति, —अस्मिन्, विशानं—सदृशं, लेख्यपक्षं—
कमलं, दृष्टा, स्फीतः,—आनन्दोत्फुल्ल इत्यर्थः, अभवत् ; चित्तं ;
मास्ये, किमिति किमिति व्याहरन्—बुद्धम्, निश्चयत, नास्मिन्
शेषः, अस्मिन्—लेख्यपक्षे, न गन्धः, न च सधुक्कणा अस्ति तत् मौकुमार्यं,
हसिह, पञ्चजालम् इति शेषः मौकुमार्यं—सुकुमार्यम्, चापः का
दृष्टेति शेषः, वत—विदे, मूढः मूढः त्राडया लल्लया, नतमिरा,—अवतत
अन्, निर्जगाम, तत्वादिति शेषः । सस्याजाना इत्यम् ।

(झ) रात्रिरिति ।—रात्रिः गमिष्यति—रजनो निवर्तिष्यते, सुप्रभातं

मास्मानु—सुप्रभातं, उदेष्टति—उत्थायति, पञ्चजालम्—

ति—विचिन्तयति, कोपयति—असन्नुत्पन्नयति, द्विरफे—अन

, विचिन्तयति इति, हृ ! हृ ! हृ !—विचिन्तयति इति

नलिनी गज उज्जहार ।

અધિવદત્તં ન યદા, —

“દિયં જેનુ મારનધેનનુ વામદદાજન કહેનુ ।

માજઃ કી મારન કાર્યેનુ ધેનકાર્ય કદાચન ૧” (૨૭) (૧૦૦૦૦૦)

અતઃ મારન રતિ યુગ કદિયમં, ધર્મેનાજેવ વધ્ય યથામર્મી
ન । “માજઃ કીધેનુ કુનઃ” કુલ્લકુલ્લ ૧

અદ્યપદ્યમ—અધિવદત્તં ન યદા, —અધિવદત્તિજ્ઞમી યદા નનુ
[૨૭] નવ્ય માત્ર । યદા —

“દદં જન મન્યતિ કીચનોત્તત્તિ

અમામમવાદેનવા વિનાકિનઃ ।

• દદત્ત નાવદવદોગ વદ ન યુગઃ, તત્ત અધિવદત્તમ્ ;
ત નુ પદ્યોવાનરેવ ધર્મેનાજા વા નવ્યોગી યુગઃ, તત્ત
અધિવદત્તમ્ ।

વિદિતધ્વ અનુવાચ્યે અધિવદત્તં યુગઃ । યદા,—

“કદંતિ મવિતા નાજપ્તામ્ વદામ્મતિ ચ ।

અમ્યતો ચ વિવતો ચ મજ્જતમી કદપતા ૧” (અ)

અતઃ નાજવદવ્વ અધિવદત્તે,વિ અતરવાકો,નુવાચ્યાવ
યોગ । યદા વા,—

જિનેન્દિવત્તં વિનયવ્વ વાજ્યં ગુજમજ્જવો વિનયાદવાપ્યતે ।

ગુજમજ્જવો જનો,નુરજ્યતે જનાનુરાગમમવા હિ નમ્યદ્. ૧”

(૨૭) ધિવદિતિ :—અનુ—અધિ, અતઃ વામજા મદાજન—અવકેરજ,

વત્તમ પ્રત્યે અધેનુ કદા અવજ કદાચન ની ધેનકાર્ય જાજ કાર્યેનુ—અ કરીશ ૧

(૨૮) અધિવદિતિ :—અધિવદામઃ—અધિવદત્તો અધિવદત્તિ અધિવદત્તિ

[૨] (અ) અધિવદત્તિ :—અધિવદા—અધિ, અતઃ, —અતઃ અનુ, અધિવદત્તિ—અધિવદત્તિ,

૧, અધિ—અધિ અધિ અધિવદિતિ ચ—અધિ અધિવદિતિ ચ । તથા અધિ,અધિવદત્તિ અધિવદત્તિ

૨, —અધિવદત્તો—અધિવદત્તિ ચ, વિવતો—વિવદિતિ ચ, અધિવદતા—અધિવદતા, અધિવદત્તો

૩, —અધિવદત્તિ—અધિવદત્તિ અધિવદત્તિ અધિવદત્તિ, ૧ અધિવદત્તિ અધિવદત્તિ ।

[illegible]

अथ द्वाधा कविद्वयोर्ना मध्ये सुकुमारचित्तमध्यमाऽऽत्मज-
 त्तमानो भवन्तो अमन्तारं बहूनि, ता मन्थोरकाण्यपरिचिताः
 अदमितरकाण्यरत्न समया भवन्तु ? इत्येकोऽर्थः । द्वाधामादित्य-
 द्वाधाया मध्ये त्रिपदमा बहूनि, ता मन्थपरिचिताः अर्थं समया
 भवन्ति ? इति द्वितीयोऽर्थः । अर्थद्वयमपि नितरा दुर्विधम् :
 मन्थाना परिचयमर्हति बहूनायास्तादृशम्यादयमर्हदोव ।

कथञ्चित् प्रागुक्त्यमप्येव वा अभिधाय पद्यात् तदन्वया-
 प्रतिपादनं व्याहृतम् । अथा,—

“इदं नित्यं दृश्यं दृष्ट्वा न नरेन्दुकलाऽऽदयः ।

योऽदत्तं विरियं तस्यो भोजनोऽन्यथाऽऽदिष्टा ॥” (२०)

अथ द्वाधामन्थकला नाऽऽनन्दहेतुः, तेषामिवाऽऽनन्दाय
 तस्याऽऽदिष्टकालाऽऽरोपः ।

आह—द्वयोर्ना, अथ अथा परिचय—द्वयोर्ना अथ—द्विधा अथ न इति ताव ;
 अथवा,—अद्वयोर्ना—त्रिपदमपि, अद्वयोर्ना—अन्धविद्या, अथविद्याद्वयो अथविद्या
 —अन्धविद्याद्वयो, आह—द्वयोर्ना, द्वयोर्ना—त्रिपदमा, अथ अथा परिचय—
 द्वयोर्ना अथविद्याद्वयो अथविद्या, अथ अथा परिचय—अथविद्याद्वयो अथविद्या
 आव, अथवा,—अथवाऽऽनन्दकला, अथवा,—अथवाऽऽनन्दकला, अथवाऽऽनन्दकला—द्वयोर्ना
 अथवा, अथवा—अथवाऽऽनन्दकला अथवा, अथवाऽऽनन्दकला,—अथवाऽऽनन्दकला, अथवा
 अथवाऽऽनन्दकला । अथ—अथ, अथवा—अथवाऽऽनन्दकला, अथवा—अथवाऽऽनन्दकला अथवा-
 अथवा, अथवा,—अथवा अथवा अथवा—अथवाऽऽनन्दकला, अथवाऽऽनन्दकला—अथवाऽऽनन्दकला,
 अथवा,—अथवाऽऽनन्दकला, अथवा,—अथवा, अथवाऽऽनन्दकला अथवा अथवा
 अथवाऽऽनन्दकला,—अथवाऽऽनन्दकला अथवा अथवा, अथवा—अथवा, अथवा अथवा ? न
 अथवाऽऽनन्दकला अथवाऽऽनन्दकला । अथवाऽऽनन्दकला ।

(२०) अथकोटिः—६,—द्वयोर्ना, अथवाऽऽनन्दकला—अथवाऽऽनन्दकला
 अथवा अथवा, अथवा अथवा—अथवाऽऽनन्दकला, अथवाऽऽनन्दकला,—
 अथवाऽऽनन्दकला अथवाऽऽनन्दकला, अथवा अथवा—अथवाऽऽनन्दकला अथवा—अथवाऽऽनन्दकला ।
 अथ अथवाऽऽनन्दकला अथवाऽऽनन्दकला अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा
 अथवाऽऽनन्दकला अथवाऽऽनन्दकला अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा

अनुवादा विधेयमयं द्रोपाः प्रकीर्तिताः ॥

दृक्कृमता—दृ.—दृष्टः, विदुः इति यावत् क्रमः.—यत्
क्रमो यस्मिन् स दृक्कृमः ; यथा,—यमस्मादिति र्पणे इ
प्रधानोद्भवः, ततः क्रमुमोत्पत्तेरनन्तरं पुन्येदु गिमीनुवन्
प्रापतममिति यथाक्रममेवैतेषामाविष्कारणमुच्यते, त्रियिङ्गे
विना ततोऽन्यथावर्णेन दृक्कृमताद्द्रोपः । एवमन्यत्रापि ।

याम्यत्वं च यथा,—

“ताम्रभृङ्गारतुण्योऽयमर्को मञ्जति वारिधौ” । (१)

कटत्वम्—अयं प्रतीत्यं तद्विहितत्वम् । यथा,—

“महा मध्ये यामामिषममृमनिष्यन्दमरमा

सरस्यदामा वहति बहुभागो परिमजम् ।

प्रमादं ता एता घनपरिधिताः केन महतां

महाकाव्यशोऽत्र स्फुरितमधुरा यान्तु वचनः ॥” (२)

• याम्यत्वमधमोक्तिवु गुणः, यथा,—

“एषो समहरविधौ दीमद् दैत्यगवोणपिडो ब्व ।

एदे च रस्मिन्मोहा पडंति यामामु दुग्धधार ब्व ॥” (३)

(१) तामेत ।—ताम्रभृङ्गादिक—रजवर्णं नक्षत्रादिविशेषैश्च, तुण्यं च
वर्णः,—तुण्यं, वारिधौ—समुद्रे, मञ्जति—चलमेतीत्यर्थः ।

(२) सदेति ।—चतुर्वर्त्तु निष्यन्दः,—इकाग्र इति यावत्, तेषां वरक
रसवती, बहुभागो—नागारोतिमद् दृता, उद्दामा—घोटा, वय सरसवती—ह
मोहा

(३) एषो इति ।—[“एव समहरविधौ दुग्धने दैत्यगवोणपिडो ब्व । ॥
रस्मिन्मोहा पडंति यामामु दुग्धधार इव ॥” इति संस्कृतम्] । इति हि हि
कीर्ति । एव,—परिदृश्यमानः, समहरविधौ,—चन्द्रमण्डप, (“विन्दे
मण्डप विधौ इत्यमर) दैत्यगवोणपिडः,—नक्षत्रीतपिड इव, दुग्धने, मो
होह , एव च रस्मिन्मोहा,—किरचरुता, यामामु—दिपु, (“दिपुर्वा
यामा यामाव दारतपता” इत्यमर) दुग्धधारा इव पडन्ति । वय दैत्यगवोणपि
दुग्धधारासदृशानी वास्य, नक्षत्रमन्त्रवतीतद्वत्त्वाद्बुध एव ।

अथ यासा कविरुचोना मध्ये सुकुमारचित्रमध्यमाऽऽत्मक-
त्रिमासा भारती अमत्कारं वदति, ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः
कथमितरकाव्यवत् प्रसवा भवन्तु ? इत्येकोऽर्थः । यासामादित्य-
प्रभाया मध्ये त्रिपयगा वदति, ता मेषपरिचिताः कथं प्रसवा
भवन्ति ? इति द्वितीयोऽर्थः । अथैद्वयमपि नितरा दुर्बोधम् ;
शब्दानां परिवर्तनेऽपि कष्टतायास्तादृशस्यादयमर्थदोषः ।

कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वा अभिधाय पश्चात् तदन्यथा-
प्रतिपादनं व्याहतत्वम् । यथा,—

“हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलाऽऽदयः ।

दोष्यते यैरियं तन्वो लोकलोचनचन्द्रिका ॥” (२७)

अथ येषामिन्दुकला नाऽऽनन्दहेतुः, तेषामेवाऽऽनन्दाय
तन्वो चन्द्रिकात्वाऽऽरोपः ।

वाक्—रुचोना, मध्ये सदा परिमल—हौरस वदति—रुचिभ्य स्पर्शने इति भावः ;
अथवा,—रुचोना—विषयमेवम्, उदात्ता—उत्कृष्टवैवा, अवतनिचन्द्रिकी हरन्ती
—मन्दाकिनोवत्, वाक्—वोरोना, रुचोना—विरचाना, मध्ये सदा परिमल—
द्वैवाकुमानां विकटंजनितमलं, वदति, ता एतां नवतां स्फुरितेन—नवमरोपेमेति
भावः, नपुरा,—नपुराऽऽभ्यादवत्, अथवा,—अभिलाषा, महाकाव्य—दुर्बोध-
काव्यं, तन्वो—वाक्यान्निव तन्निम्, अथपरिचिता,—अतिपरिचिता, (अपि-
रताभ्यादवत्,) हेन—अथ, वदाई—वदन्ती, वान् १ न अथमपि प्रसवा भवन्ती-
त्यर्थः, अथवा,—ता एतां नवतां—भास्वतामिव, स्फुरितेन—विजालेन,
नपुरा,—क्रीडाविष्णुः, अथवा,—वसा, महाकाव्यनिव तन्निम् तन्निम्,
अथपरिचिता,—द्वैवाऽऽभ्यादवत् इति दारुण, हेन—अथ, वदाई वान् १ न
अथमपि प्रसवा भवन्तीत्यर्थः । विस्तारिको हेतुम् ।

(२७) हरन्तीति ।—हे,—पुराणि, लोकाणां लोचनचन्द्रिका—नवनाऽऽनन्द-
कीति वाक्, इत्थं तन्वो—कृपाही, दोष्यते—अपकोक्यते, नवेन्दुकलादव,—
अभिलाषावन्तुअथवाअथवा, तेषां यूनां—नवतानां, हरन्ति न पुराणि—नऽऽनन्देति ।
अथ इन्दुकलाऽऽनानवकवन्तुता वदन्त्याऽऽनन्दवत् अथवा अथवा अथवा अथवा
आनन्दवत्वाऽऽरोपेन अथवाऽऽभिहित इति वाच्यम् । एतावन्तु हेतुम् ।

अहेतुता—(निहेतुता) * हेतोरवचनम् ; यथा,—

“गृह्योत्तं येनाऽऽमोः परपरिभवास्तोचितमपि

प्रभावात् यस्याभूत्तं तव कश्चिन्न विषयः ।

परित्यक्तं तेन त्वमस्मि सुतगोत्राच्च तु भयात्

विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यतः स्मृतिं भवति ॥” (२८)

[वेणोमकार*]

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निहेतुत्वम् ।

* “निहेतुता तु स्यात्तैर्द्ये दीपता नैव गच्छति” ।

यथा,—“चन्द्र गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते

पद्माऽऽश्रिता चान्द्रमसीर्माभिष्याम् ।

उमासुखन्तु प्रतिपद्य लोला

द्विसंयया प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥” (६) [कुमार*]

अत्र रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचः, दिवा चान्द्रमसस्य निष्प्रभत्वं
लोकप्रसिद्धमिति ‘न भुङ्क्ते’ इति हेतुं नापेक्षते ।

(२८) गृह्योत्तमिति ।—कर्म प्रति कोपात् ख्यमानमस्त्रं सुखीयं अत्रत्याव
लक्षितम् । हे शस्त्र ! तेन, मत्पिबेति भावः, त्वं परपरिभवात्—दुःखदादकपयवृत्ति
परिभवाभ्यादित्यर्थः, [“परिभवमयात्” इति पाठान्तरेऽप्यवसेवात्] कोचितम्—
अमुचितवद्वचनयोति भावत्, साक्षात्तस्य शस्त्रवद्वचनार्थेणादिति भावः, गृह्योत्तम्—
अवचलितम्, आसीत्,—जनकः, वस्य—नपितुः, प्रभावात्—तजसः, तव कावत्—
कोऽपि, जन इति शेषः, विषयः,—गोचरीभूतः, न अमुत् इति खलु न, यावत्
यत् एव जनस्तव गोचरीभूत इत्यर्थः, शोचस्य सर्वजनमित्यात्, मात्वता त्वा नष्टं
अस्तेषु वपुस्तवामिति भावः, तेन—मम पिता, सुतगोत्रात्—सुतत्वेन मिथ्याश्रुतस्य
जन गोत्रात्, न तु भवान्, अहम् इति शेषः, त्वं परित्यक्तम् अस्मि, अहमाप त्वं
विमोक्ष्ये—अस्मान्, यतः,—मोक्षवादित्यर्थः, भवति—गुणः, स्मृति—गर्भः,
भुवादिति शेषः । विछरिषी कन्दः ।

(६) चन्द्रमिति ।—पार्वत्या सुखरचममिदम् । कोपा—अवका, नप्योः
चन्द्र गता इती, रात्राविति भावः, पद्मगुणान्—अमवचलितमिति श्रुतानोति भावत्,
न भुङ्क्ते—नाऽऽस्वादयत्, पद्माऽऽश्रिता—पद्माश्रिता इती दिवसे इति भावः,

अनवीकृतत्वं यथा, —

“माताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किम् ?

दत्तं घटं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ?

सुप्तपिताः प्रणयिनो विभवेस्ततः किम् ?

कल्पं स्थितं तनुभृता तनुभिस्ततः किम् ?” (२८) [वेदग्वत्त०]

अत्र “ततः किम् ?” इति न नवीकृतम् । *

पौनरुक्त्यं यथा, —

“अस्वज्वाणाऽवलोढपतिवत्तज्जन्धेरन्तरोर्वायमाचे

मेनामाथे स्थितेऽस्मिन् सम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।

कणाल मन्धमेथ स्रज क्षप । समर मुञ्च हार्दिक्य । शङ्का

तार्ते चापदितोयं वहति रणधुरा को भयस्यावकाशः ?” (२९)
[वेदोपचार०]

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः ।

* भङ्ग्यस्तरेण निर्दग्धत्वं नवीकृतत्वम् । “ततः किम्” इत्यत्र
“तस्मात् किम्” इत्यादिरूपेण शब्दपरिवर्तनेऽपि उत्क्रयाभावा-
दनवीकृतत्वमेवेति कथितपदत्वाद्भेदः ।

(२८) माता इति । — अकारिणिरिति च उक्तिरिवम् । अकलकामदुघा —
दुर्ममोत्पन्नदुग्धं, श्रियः, — अश्रुदः, माताः, जनेरिति कैश्च कर्मणो भोजः, ततः
किम् ? — न विजयिष्ये । विद्विषता — वैरिणा, शिरसि पटं दत्तं, वैरिणो विभिन्ना
इति भावः, ततः किम् ? । विभवे, — अश्वत्थि, अश्वविम्, — अश्वः, सुप्तपिता, —
शोचिताः, ततः किम् ? । तनुभृता — वाचिना, तनुभिः, — शरीरे, कल्पं — अकलकाम
वाचिनिवत्, स्थितं — वाचिना अकलकामोदित इत्यर्थः, ततः किम् ? सर्वधन्वा-
न्वीकृतत्वात् नवीरिति भावः । पौनरुक्त्यं नवीकृतम् ।

(२९) अस्तेति । — अस्तेति । अस्तेति, — अस्तेति, अस्तेति, — अस्तेति, अस्तेति,
(“अस्तेति विद्विषता” इति अस्तेति अस्तेति) अस्तेति — अस्तेति, अस्तेति —
अस्तेति, (“अस्तेति नास्तेति” इत्यत्र) न मुञ्चते । मुञ्चते, अस्तेति,
— अस्तेति, मुञ्चते, अस्तेति — अस्तेति, अस्तेति — अस्तेति, अस्तेति — अस्तेति, अस्तेति —
अस्तेति, अस्तेति, अस्तेति — अस्तेति, अस्तेति — अस्तेति, अस्तेति — अस्तेति, अस्तेति —
अस्तेति, अस्तेति, अस्तेति — अस्तेति, अस्तेति — अस्तेति, अस्तेति — अस्तेति, अस्तेति —

— ५७१ —

[illegible]

‘‘ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਦੇਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਖੜਕ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬ’’.
 ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਖੜਕ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬ ॥

कवि च कविः कविः, कवि च कविः कविः कविः कविः कविः ।

[illegible]

एकदशमः स्कन्धः । अथ श्रीभगवत्पूज्योपाध्यायस्य वचनम् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । नमः शिवाय नमः कृष्णाय नमः ।

4 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040

[illegible]

"तमसो मा जगदग्रोतरे दिव्यं ब्रह्म ॥ इति."

एतद् द्विः शुभं ज्ञाते प्रसिद्धम् ।

विधः—विधेयत्वं, अनुवादः,—अप्राधान्येन निर्देशः, यथा,
—“मयस्यपरिधांभितः स्तुतिभिरस्य ईषि निषागम्” इत्यस्य
श्रुतिः मयसेन बोध्यमिति विधेयम् ।

कर्म कर्मकर्मकर्म, —

रसस्योक्तिः स्वगच्छेन श्रायिमह्यारिणोरपि ।

प्रतिष्कम्भविभाषादि-यहं दीक्षि. पुनः पुनः ॥

मौर्वी राजमहामाता, धनुराद्य विमर्शः कोशुमाः पुष्पकृतो-
मिह व्याख्या वाचस्पतिविरचिते, श्रीकृष्णाय नमः ।

अङ्गाभाज, निशाया विकसति कुमुदं, चन्द्रिका गुल्फवे,
निधधानेषु मृग भवति च गिरिनिना, नाट्यगोक फलं व्यात् ।

न प्याप्तामो वसन्ते, न च कुसुमफलं गन्धमारदृमाणा-

मित्राद्यसंघमन्यन् कविमदयमता मत्कर्षीनां पश्यन् ।" (ट)

• यत्र शुभशब्दस्य प्रयोगान्तरबोधोपादानेऽपि दोषस्यास्य
सङ्काप इति प्रसिद्धितत्त्वहिदः ।

विश्ववर्षिः । कुला—सदृशानाम्, यानि तु कारा । चर्चोदा इति शिव । विश्वोपल—
विश्वल, लाघे,—समाये, हृदयं व्युदति—विशालेन । वृषभेनो,—कालक, मोर्षो—
म्या, दीपकमादा—अनरवेदी, यद् कोकुर, विप्रिष्ठा—मया, कीदृशा,—
कुलुमनिर्मिता । यज्ञ—कालक, यद्ये सुवचनानां हृदयं मिष्ट—विदीये, म्यात् ।
क्रीडां यद्वाच्यं तद्वत्—अस्मिन् कादि'त अ व । कात्र—विद्यसे, यथोक्त—वर्ष,
निजाया कुमुद—केरवं, सदा यज्ञवत् यन्त्रका विश्ववर्षिः, यन्त्रिकाया यज्ञवत्कीद-
कमस्तथाविधायी यज्ञवत्कीदं का चर्चोदा इति भावः । निजानां ध्यायेत्—अनिष्ट
कम्, विप्रिष्ठा—सधुवायां, वृषभे अर्चति । यज्ञाये च यज्ञ लाघे—नैव, काल ।
वृषभे भासो—कापोवृष्यं, न कालः । यथानादृशानां—अन्तर्गतानां, कुमुदं
कथय न कालः । इत्यादि सदा यन्त्रा यथोक्तं यमकमल—विद्वान्निष्ठं वदुः,
पुष्करीणां वदुः—वदुः, वदुः—इत्यन्तः । अन्तर्गतानां वदुः ।

यदा,—आदिमे निर्वन्दाऽऽदीनां आत्मप्रकाशिता, वीरे च
वैवर्त्ततामाऽऽदीनां अयामकथामुभावाऽऽदीनां पदवत् । (११)

पुन पुनर्द्वैतियेष्टा,—आदित्येष्टा महाग्रेनादिनापि ।

अकारणे—अनुदितेऽवमरे, पदम्—प्रकटनम् । यदा,—
द्विष्टा द्विष्टोद्वेष्टे चनेकवीरमद्वेष्टे महते दुष्टाधिपत्य भागुमत्या
प्रमीदवर्त्तनम् ।

अकारणे हे ? यदा,—वीरचरिते राघवमार्गं शयोदांराधिरुटे
कङ्कामि "कङ्कामोचमाय गच्छामि" इति राघवप्योक्तिः । (१२)

अद्वय्य अतिरिच्यति यदा,—किरातार्जुनीये कुराङ्गना-
विष्णामाऽऽदिचर्चने । (१३)

अद्विष्टोऽमनुमथानं यदा,—रत्नावल्यां वतुर्ध्वेष्टे वाभ्रथा-
ऽऽममने मागरिकाया विष्णुतिः । (१४)

(११) यदावति, अकारणे—आदिमे—अद्ये ११ । निर्वन्दादीनां निर्वि—
आदिपदेन वृत्तिरित्येव अनुदितेनोक्तम् । यदावत् । यदावत्तम निर्वन्दादिनां
निर्वन्दाद्ये । वैवर्त्ततामाऽऽदीनां निर्वि—यदावत्तम निर्वन्दाद्ये निर्वन्दादीनां यदावत् ।
अयामकथेति—यदावत् आदिमोक्त्याऽऽदीनां यदावत्तम, निर्वन्दादीनां यदावत्तम
अयामकथेति वीरे निर्वन्दादिनां यदावत्तम । यदावत्, वीरे वीरचरिते वीरचरिते
अयामकथेति वीरे निर्वन्दादिनां यदावत्तम । यदावत्तम निर्वन्दादीनां यदावत्तम ।

(१२) आकारणे—आकारणे अतिरिक्तं तत्त्वम्, यदावत्तम । ["आकारणे-
वत्" इति आकारणे—आकारणे वीरे वीरचरिते । "आकारणे" इति आकारणे—
—आकारणे, अतिरिक्तं—आकारणे अतिरिक्तं तत्त्वम् । ["आकारणे-
वत्" इति आकारणे—आकारणे वीरे वीरचरिते । "आकारणे" इति आकारणे—
आकारणे अतिरिक्तं तत्त्वम्, यदावत्तम । यदावत्तम निर्वन्दादीनां यदावत्तम ।

(१३) किरातार्जुनीयम् वीरे वीरचरिते वीरे वीरचरिते वीरे वीरचरिते
वैवर्त्ततामाऽऽदीनां यदावत्तम । यदावत्तम निर्वन्दादीनां यदावत्तम ।

(१४) अद्विष्टोऽमनुमथानं यदा,—अद्विष्टोऽमनुमथानं—अद्विष्टोऽमनुमथानं
अद्विष्टोऽमनुमथानं—अद्विष्टोऽमनुमथानं—अद्विष्टोऽमनुमथानं—अद्विष्टोऽमनुमथानं—

प्रकृतयः,—दिव्याः, अदिव्याः, दिव्यादिव्याय, त्रि-
धीरोदात्ताऽऽदयः, तत्र यो यथाभूतः, तस्यायथावर्त्तने प्रकृति
विपर्ययो दोषः; यथा,—रामस्य कृपणा बालिवधः । यद-
वा,—कुमारसम्भवे अष्टमे उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयो-
रुभोगवर्णनम् ।

दोषाणां कचिददोषत्वं कचिदुपलब्धम्,—

उल्लानां दोषाणां केपाच्चित् कचिददोषत्वं, कचिदुपलब्ध-
मथ तत्तदोपोक्षेखस्यत्वेपु पयाधोभागे दृष्टव्यम् ।

“अनुकरणञ्च सर्वेषां दोषाणां स्याददोषता ।”

यथा,—प्रनयत्येव वेधेयः “स्कन्धस्ते यदि बाधति ।” (१५)
एतद् बाधतीति दुष्टमप्यनुकरणस्याददुष्टम् ।

इति दीपविवेचनं नाम चतुर्थाध्यायः ।

षष्ठशिक्षा ।

वचनचरमाह तत्पट,—

“यं रमस्याङ्गिनो धर्माः शौच्याऽऽदय इथाऽऽत्मनः ।
उत्कर्षहेतयस्ते स्युरचलस्मितयो गुणाः ॥”

आत्मन एव हि यथा शौच्याऽऽदयः, नाऽऽकारण्य, तथा (१६)

इत्यत्र शौचं, उदकापचनं इति तत्रा आचारिकता । न तां, इति न प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र
उत्कर्षहेतयः इत्यत्र उत्कर्षः, उत्कर्षहेतयः इति तत्रा उत्कर्षहेतयः इति तत्रा उत्कर्षहेतयः
इति तत्रा उत्कर्षहेतयः इति तत्रा उत्कर्षहेतयः इति तत्रा उत्कर्षहेतयः इति तत्रा उत्कर्षहेतयः
इति तत्रा उत्कर्षहेतयः इति तत्रा उत्कर्षहेतयः इति तत्रा उत्कर्षहेतयः इति तत्रा उत्कर्षहेतयः

(१६) उत्कर्षहेतयः ।—उत्कर्षहेतयः—उत्कर्ष, उत्कर्षहेतयः—उत्कर्ष, उत्कर्षहेतयः—उत्कर्ष, उत्कर्षहेतयः

इति चतुर्थाध्यायः ।

ॐ व माधुर्याऽऽदयो गुणाः, न वर्धमानाः । अथमभ्यस्तयः,—
निशतावप्यामाः ।

वचनमात्र,—

“माधुर्योजःप्रसादाऽऽख्यान्वयम्ने” समुद्धारिताः ।

माधुर्योजःप्रसादः—माधुर्योजःप्रसादः—

“यादादकत्वं माधुर्ये” विसृत्य “द्रुतिकारणम् ।”

यादादकत्वं—यानन्दजनकत्वं । द्रुतिः—गलितत्वमिव ।

वचनमात्रे दृष्टमिच्छायाः—

“कसणे विप्रनम्य तत् शान्ते चातिशयान्वितम् ।”

[अन्त]

अथमभ्यस्तयः—

वचनमात्रे माधुर्योजःप्रसादः,—

“द्रुतिं वर्गान्त्यर्थेन युक्ताष्ट-ठ-ड-टां विना ।

र-णौ लघु च तद्वर्गौ वर्णाः कारणतां गताः ॥

अष्टतिरन्त्यष्टतिर्वा मधुरा रचना तथा ॥” (१)

[विवक्षा]

यथा,—

“तद्विदं क्रियतामनन्तरं भवता समुज्जनप्रयोजनम् ।

विधुरा स्वलमातिसर्जनायनु ! मा प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥” (२)

[कुमारवचः]

(१) द्रुतिं—विद्वि, वर्गान्त्यर्थेन—विषयार्थेन, युक्ता,—
यथा ३५५५ ५५५, ४ ४ ४ ४ ४ विना—टादिस्वरितिरिच्छा ५५५, अष्ट—अष्टौ
अष्टौ च, र-णौ च—वर्णाः कारणतां, वर्णाः—वर्णा एते वर्णा, तद्वर्गौ—तद्वर्गौ—
माधुर्योजः, लघु—लघुत्वम्, कारणतां—द्रुतिः, गता,—वर्गो भवतीत्यर्थः,
तथा अष्टतिः—अष्टतिः, मा—अथवा, पत्युरन्तिकम्,—अष्टतिः, मधुरा—
मधुरावप्यामा, रचना—पदव्यवस्था, तद्वर्गौ कारणतां वर्ततेति ज्ञेयम् ।

(२) तद्विदं—कामविरहिताया रतिर्वचनं इति विवक्षातिरिक्तम् । [५]

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍ ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତିଃ—

“सोऽजस्रस्य विस्तार-रूपं दीप्तत्वमुच्यते ।
 वीरघोभत्सरौटेषु क्रमेणाऽऽधिक्यमस्य तु ॥
 यगैस्याऽऽद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ यर्गौ तद्विनिर्गौ ।
 उवय्यंधो ह्ययोषां स-रंफाट-ठ-ड-टैः सह ॥
 गकारस्य यकारस्य तस्य व्यञ्जकतां गताः ।
 तथा ममामयङ्कुला घटनीवलयानिनी ॥ (३)

एद॥—“वसुधैव कुटुम्बकम्” इति सूत्रम् ।

अष्टाविंशोऽयं नमः सुदीर्घः ।

[illegible]

इति मन्त्रिपुत्रिणः कथं शिव देवि । भीमः ॥ (४) [१०००]

[illegible]

१०चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केभ्यनमिधानसः ।

म प्रसादः समन्तेषु रसेषु रचनासु च ।

गङ्गामन्द्यञ्जका पर्य-बोधकाः श्रुतिमाद्यतः॥''(५)

पृष्ठ-१-

‘मृदिर्यो मरिच, मथ्यो मिथ, प्रियमिथा जमिनि कथाविधौ ।

सदृशविमुक्तिं शङ्कुना कृता त्वां सदृशं न मे हनम् १ ।" (१)

(१०)

इत्यादिवं जालिदासचरितेषु रामायणे च बाहुल्येन दृश्यम् ।

[illegible]

(३) चित्तमिति ।—अनन्त ,—अधि , शुभं—मौदगलं, इत्यनन्तं—आहमिति,
अ, (अहं—मैं), चित्तं अहं इति—अहिकृतीति, अहंवाङ्मयं वीक्ष्य विमलवतीत्यर्थः, अः
अहंवाङ्मयः । अहंवाङ्मयः—सुखिनामयः,—अहंवाङ्मयं केहीत्यर्थः । आहमन्वाङ्मयः ।

(६) गृहिणीति ।—इन्दुमतीविरहे अलम् रात्रिं प्रत्यापश्यन्निदम् । [हि
 द्रुहि । इत्यध्याह्निके] त्वां वदता, कथयामिमुञ्चिन्—निर्दयेन, कथुना—बलहेन,
 द्वे—तम, किं न वदन् ? वद—कथय, कथंसेव इतिनिर्दिष्टं । तया हि,—त मे
 गृहिणी—पदकानिनी, (इति गृहिणीकथा) ; त मे वदित्वा,—इदोपदिष्टवान् ।

“एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते ध्रुवैः ।” (७)

गुणवृत्त्या—परस्परया ।

इति गुणविवेको नाम वृत्तिविद्या ।

सप्तमशिखा ।

रोतिस्वरूप तद्देदीवाऽऽह,—

“अस्त्यनैको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।

तत्र वैदर्भगौडीयो वर्ण्यते प्रस्फुटान्तरी ॥”

प्रस्फुटान्तरी—स्फुटप्रतीयमानभेदो । मार्गः,—रोतिः, स

च पदविन्यासप्रणालीरूपा । यथाऽऽह विश्वनाथः,—

“पदमङ्कुटना रोतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।” (१)

मन्त्रो, (इति मन्त्रो इति), त्वं मे निजः,—रहसि, एकात्मो १७४. (“ति
ऽन्तोऽन्तं रहस्यवि” इत्यमरः) मन्त्रो—विजयवद्विचारिणो, (इति मन्त्रो इति) ।
त्वं मे जनिने—मन्त्रोऽन्ते, (“जनिने विदुः सुन्दरम्” इति कोषः) जन्तारिणो—
गोताऽऽदिश्यापारि, विप्रशिक्ष्या, (इति साऽपि इति), जतः सर्वमेव मे इति
भावः । जतः इत्युक्तोद्भूतवद्विचारिणो जन्तारिणो मन्त्रोऽन्ते, विदुः स्वरिणादिहरण
चरन्त्य काव्यस्य देवान् करचम, जतो विशेषो नाम चमहारः । सुन्दरी इति

(७) पदार्थमिति ।—पदा—माधुर्योक्तवशादान्न, अन्तर्गुणत्व गुणवृत्त्या—
परस्परया, गुणे लक्ष्यते—लक्ष्यते । गुणवृत्तिरूप आऽऽहस्योपस्थापकत्ववदेति बोद्धव्यं
इति वृत्तिविद्या ।

(१) पदमिति ।—पदार्थः—वृत्तिविद्या, अङ्कुटना—संक्षोभना, (व
विन्यास इत्यने, रोतिः,—चमार्थो, (रोतिर्गुणत्व गुणवृत्त्या विन्यासो ज्ञातव्यो चमार्थेति रो
“रोतिः इति” इत्यनेन शब्दः । चमार्थो नामार्थवान् तथा ज्ञापयति.] । च
चमार्थान्—चमवशात्, चमार्थविशेषम्—चमार्थानविन्यासवत्, विन्यासगुण
वृत्तिविद्या इति वृत्तिविद्या ।

वैदर्भीत्यवयवाद् न च ।

“माधुर्य्यव्यञ्जकैर्धने रचना ललिताऽऽत्मिका ।

अहतिरल्पहतिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥” (२)

ललिताऽऽत्मिका—मधुरस्वरूपा । हतिः,—समास । यथा,
—“तदिदं क्रियताम्” (७१ पृष्ठे) इत्यादि पूर्वमुक्तम् ।

गौडीत्यवयवाद्,—

“ओजःप्रकाशकैर्धनेष्वन्ध आडम्बरः पुनः ।

समामबहुला गौडी” दर्पणे समुद्गोरिता ॥ (३)

धन्व,—रचना । आडम्बरः,—गाढः । यथा,—“घञ्जुज-
भ्रमिन्” (७७ पृष्ठे) इत्यादि पूर्वमुक्तम् ।

इति रीतिविशेषं नाम अष्टमशिखा ।

अष्टमशिखा ।

अष्टमशिखायाः,—

“काव्यगोमाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।”

[६७]

अष्टमशिखायाः,—

ते च द्विविधा,—शब्दगताः अर्थगताश्च ।

(१) वैदर्भीत्य, माधुर्य्येति ।—माधुर्य्यव्यञ्जके, धने ललिताऽऽत्मिका—मनो-
हारिणी, अहति,—समासरहिता, अल्पहति,—अल्पहता वा, रचना, विदर्भी-
हता अहति इति वैदर्भी, रीति, इष्यते—अह्यते ।

(२) गौडीत्यवयवाद्,—ओजःप्रकाशकैः,—विशालिना रङ्गदीप्त्यवयवैः,
अन्धरादवतिपादयेरित्यर्थः, धने,—“धर्माऽऽलङ्काराणां नाम्नाम्” इत्यादिना न दत्ते,
आडम्बरः,—गाढः, ओजःप्रकाशकैर्धनेष्वन्ध आडम्बर इत्यर्थः, धन्व,—रचनादिशेषः,
गौडी, वा च अनामबहुला इति ।

इति अष्टमशिखा ।

[illegible]

यद्यद्द्विगोत्रि वषेणद्वयगतयो कश्चित् साध्यकत्वं, छावि-
निरर्थकत्वं, कविदेकस्य साध्यकत्वम् चरस्य निरर्थकत्वम् ; यत
उक्तं “सत्यर्थे” इति । तेनैव क्रमेणेति “दमो मोदः” इत्यादे-
र्विविक्तविषयत्वम् । (१) एतच्च पदपाठाऽऽद्याहसित्वेन प्रभूत-
तमभेदम् । (२) दिष्टावम् (३) उदाह्रियते,—

“नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटवरागवरागतपङ्कजम् ।

सुदुर्लभास्तननास्तमसोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरै ।” (१)

[माध]

प्रथमे पादे द्विगोरवि, द्वितीये प्रथमस्यैव, तृतीये च द्वितीय-
स्यैव साध्यकत्वं, चतुर्थे द्विगोरवि “रभिंसु” इत्येतयोर्निरर्थकत्वम् ।

इति,—

“श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष दृष्यते ।” (७)

[विधवाच]

(१) विविक्तविषयत्वे—विविक्तविषयत्वम् ।

(२) प्रभूततमभेदं—वहुतरमकारम् ।

(३) दिष्टावम्—विदिष्टावमिति ।

(४) नवेति—राजभूमे निर्वन्धितस्य वज्रमयस्य मन्त्रस्य कथनं यच्च पदपाठाऽऽदि
कोदरर्धेनवर्धेनमिदम् । च,—उच्यते, पुरः—अदन्त, नवाभि—मूलनाभि, पलाशाभि
—दशाभि इति सादृश्यं, पलाशवनं—विद्युत्पलाशमिव कश्चिन्महोदधे, (“पलाश विद्युते
यमेव चत्तमम्” इति विश्व) स्फुटवराभि—विजयिताभि, वराभिः,—वर्जोभिः, वरागताभि
—व्याताभिः, सुदुर्लभाभि—यदावि कश्चिन्महाविधेः सुदुर्लभा,—कीलका, अत एव
लाला,—वातवज्रमये विविधं लाला, लालाका,—वज्रमय कश्चिन्म, लला सुकलका
—गुह्याका, भरी,—समृद्धि, सुरभिं—सुवर्भिः, सुरभिं—वज्रमय, चकोचदम्—
चक्रमयम् । सुमनोभरैति—सुमनोभरैः इति ।

(५) श्लिष्टैः पदैः—श्लिष्टैः—माध १०, नवे,—सुवर्गलिङ्गमयैः, नवेकवत्—
वज्रमय, ललाभ्याम्, ललाभ्याम्—वज्रमया कश्चिदादौ, हेतु इत्यर्थे, चकोचदम्—
वज्रमयमयैः हेतु इति चोक्तम् ।

उपमास्वरूपमुक्तमादर्शः,—

ਦੁਪਸਾ,—

प्रस्फुटमिति रूपकाऽऽदेर्गम्यसाम्याद्भेदाय । सुन्दरं—वैचित्र्य-
जनकं, तेन “गौरिव गवयः” इत्यत्र नायमलङ्कारः । साम्यं—
सादृश्यम् ; साम्यञ्च—क्रियागतं, गुणगतम्, उभयगतञ्चेति
त्रिविधम् । क्रमेणोदाहरणानि । तत्र क्रियागतं यथा,—

१८ चणात् प्रबोधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः ।

निर्वाणतः प्रदीपस्य शिखिर्ज्वरतो मतिः ॥” (१३) [अमि. ५५.]

अत्र “शायति” “लङ्घते” इति च क्रियाद्वयस्य त्वमेव
उपमानं च साम्यम् ।

गुणगत यथा,—

"इरस्तु किञ्चित् परिलुप्तैर्यस्यन्दोदयाऽऽरम्भ इवाम्बराणि ।

उमासुखे विस्मयलाधरोष्ठे व्यापारयामासु विजोचनानि ॥” (१४)
[कुमार१०]

अत्र परितुल्येयत्वं गुण उभयत्रापि समानः ।

विधति—आश्रयति, बहुतरम्—अधिकतर, तथा चर्या—वृत्तव्या, कोचम्—चर्म,
प्रयाति—याति, पश्य—अवलोकय । सन्धराऽऽख्या इत्यम् ।

(१२) प्रकृतमिति ।—इत्युक्ते—पुन्यत्वं, शुद्धम्—अमलत्वात्, साध्यम्—साध्यम्, तत्र ह्यसौ चामहोदयस्तत्र दशोदयानामवस्यस्यो, प्रसिद्धोदयोदयोदयकाव्येन साध्यम् निश्चयः, तत्र उपमा इति च, प्रतीयते ।

(११) अथादिनि ।—सरतः,—गता मन्वतः, कश्चिरेत्येवम्, जतिः,—पुत्रः
निर्वाहः,—निर्वाहः मन्वितः, मदीयम् मन्वितम् अथात्—अथनाम्नेन, मन्वितम्—मन्वितम्
आत्मा, अथनाम्नेन, अथात्, अथात्—मन्वितम्, पुत्रः,—अथात्, मन्वितम्
मन्वितम्, अथात्, अथात्—अथात्, अथात्, अथात् : अथात्, अथात्, अथात् ।

(11) यह प्रतिज्ञा है कि आप अपने कार्य के लिए अपने अधिकारों का उपयोग करेंगे, जो आपको अपने अधिकारों के लिए प्रदान किए गए हैं।

“यस्यास्यपुष्पक्षवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रबालोत्तमनोदराभ्यः ।

कलावधूभ्यस्तारवोऽप्यवापुर्विमलमाध्याभुजवन्धनानि ॥” (१०)

कुमारव०]

अथ कलासु बंधुना, पुष्पक्षवकाऽऽदिषु च स्तनाऽऽदीनामभिदारोपः ।

उभेवा,—

“सम्भावनमघोरमेघा प्रकृतस्य ममेन यत् ।” (११)

प्रकृतस्य—उपमेयस्य, ममेन—उपमानेन, सम्भावनस्य—
उत्कटकोटिकः संग्रहः ; अप्रस्तुतकोटेऽत्कटत्वेन प्रस्तुतकोटे-
निगम्येन जायते, निगम्यस्य प्रस्तुतस्य कविदनुपादानेन कवि-
दुपासस्याप्यधःकरणेन भवति । यदुक्तम्,—

निरीकंठकवचम्,—

“विषयस्यानुपादानेऽप्युपादाने च सूरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते ॥” (१८)

[११०]

विषयः,—प्रस्तुतम् । कमेयोदाहरणम्,—

(१०) यस्यामेति ।—यस्यास्यपुष्पक्षवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रबालोत्तमनोदराभ्यः । कलावधूभ्यस्तारवोऽप्यवापुर्विमलमाध्याभुजवन्धनानि । यस्यामेति ।—
कलावधूना, पुष्पाणां क्षवकाः,—पुष्पा एव, कलाः कलाः ताभ्यः । [“आद्याघोरमेघानां
अवलीनोदराभ्यः” (१०१३३ वा०) इति विचित्रात् न कोप्] स्फुरति,—विचित्रः
प्रबाले,—नवदहरेरेव, शीघ्रः कलोदराभ्यः, कला एव बन्धः ताभ्यः कलावधूना,
विमलाः आद्या एव भुजाः मे, बन्धनानि—बंधनानि, अविमलानि कलावधूना,
माधुः, आद्यावधूना इति नदनविकारोऽस्य, विमलान्तेवानिति भावः । एतच्च
नवकलानामपि विलम्बमाधुनम् । कलाऽऽह मनुः,—“अनवस्था भवन्ते ये सुख-
दुःखवर्जितः” इति (१०००६ उक्तीः) । अतस्तुवन्मात्रे ।

(१८) विषयमेति ।—सूरयः,—विशेषः, विरहज—प्रस्तुतज, अनुपादाने—
अवयवे, अनुपादाने—अवयवेऽपि, अधःकरणमात्रेण—तिरस्करणमात्रेण, अनुपादाने—
अवयवमात्रेणैव, निरीकंठ—निगम्य, प्रचक्षते—प्रचक्षति । अधःकरणमेव निग-
म्य इति कविमतम् ।

“क्षिप्रतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नमः ।

असत्पुरुषमेवैव दृष्टिविफलतां गताः" (१२) [वचः]

अत्र तमसुः प्रसरसम्याताऽऽदिरूपो विषयी नीपात्तः ।

समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां

समनन्दयत् सुसुखि । गौतमापितः ।

अयमाष्टौतकमनीयकहण-

स्तत्र मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥” (२०) [अनारक.]

अत्र विषयः कर उपात्तोऽपि मूर्तिमन्महोक्तवरूपेणाधःकृतः ।

समस्याओं का समाधान,—

“मन्ये शङ्खे घ्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥”(२१)

[४५१]

अविद्यया मोक्षः—

“सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निर्गद्यते ।” (11.3.14.1)

प्रकृतस्य निगरणेनाभेदज्ञानमप्रकृतस्य अध्यवसायः, तस्य

(१८) विभ्यतीति ।—वाङ्मात्रकारवर्जननिदानम् । तत्र,—अथकारम्, अङ्गादि—
 अवयवान् विभ्यतीव—विभ्यन्ति करोतीव, तत्र,—अलोचम्, अङ्गम्—अङ्गम्,
 अर्चतीव, इष्टिः,—अष्टः, अथपुनश्चैतेव—अथता पुनश्चाऽऽर्चते, नीचवदित्यर्था इव,
 विद्वत्ता—विद्वत्ताः, अता—आता, वर्जनमाचारवाहिकादिति भावः । अथ तत्र—
 अथवाप्यातकरो विद्वतो विद्वन्वर्जनात्तत्र अथ अताविति बोध्यम् । अथावर्जं कथम् ।

[illegible]

य उभेद्यायामप्रस्तुनप्यानिधितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वम् ; इह तु निधितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वमित्यनयोर्भेदः । निगरणञ्च उभयत्रापि समानमेव ; यथा,—

“यकालजलदाऽऽवली किरतु नाम मुक्ताऽऽवली-
रपर्वणि विधुस्तुदमुदतु जल । शीतद्युतिम् ।
इदमु मद्ददुतं यदनपायिविद्युत्ता-
ऽवलीम्वि कलकाचनद्वयमधोमुखं नृत्यति ॥” (२२)

यत्र केदादेर्जलदाऽऽवल्यादिरूपेणाध्यवसानम् ।

यथा वा,—“दृष्टिस्तु शोभतजगत्प्रयसस्वसारा
धीरोदता नमयसीव गतिर्धरिणीम् ।
कीमारकेऽपि गिरिवद्गता दधानः
वीरो रसः किमयमेत्युत दपे एव ? ॥” (२३) [उगरण]

(२२) यथामिति ।—कालोद्यताया कलकादिशिविवादाः कलामुताया केव-
कलायाम् सप्तमुक्तिताम् कलानि चारवत्यावारवर्चनमिदम् । यथावे—यकमवे,
सप्तदानी—सप्तानाम्, आवली—वालि, मुक्ताऽऽवली,—मुक्त वस्त्रात्, किरतु—
रचनम्, नाम—सम्भावनायाम्, यकालमेवराजिनी मुक्तावचनं सम्भावने इत्येव,
विधुस्तुद,—रसु, अपर्वणि—दीर्घमावलीत्यतिरिक्ते काले, शीतद्युति—चन्द्र, तुदतु—
रसु, इत्येव वि सम्भावनायां, तदपि सम्भावने इति भावः ; तु—किन्तु, यम-
पायिनी—प्रायिनीत्वम्, वा विद्युत्ता—वीर्यमवीर्यी, तन्नाम् अपरव्यक्ते इति
तयोक्त, कलकाचनद्वयं—कीर्तनविरिचुनकम्, यलीमुखं सप्त नृत्यति इति यम्, इदं
मद्दुतं बहुतम्—यतीव विस्मयकरम् । यत्र केदाऽऽदिकपो विषयी नीपात्, जलदा-
ऽऽवल्यादिरूपेण निहिततवाऽथ कृत प्रतीयते । इदमु इत्यो ।

(२३) दृष्टिरिति ।—दृष्टि,—यस्य वाच्यस्य दृष्टिप्राप्तः, शोभतः,—यस्य
चद्वयमिति वचनम्, जगत्प्रयसः—विजयतानिर्गमः, सप्तसारः,—सप्तवीर्यम्, यथा,
—सप्तानां—प्रायिनी, यथा,—यत् यथा सादृश्यं, तथा, वीरा—मनीष्यदृष्टिप्राप्ता,
कल्याणुमेति वाच्यम्, यद्गता—उदगी च, मति,—पादविशेषः, धरिणी—पृथ्वी,
कुमदतीव—मतां करोतीव, सर्वेकदाऽपि यती सवाविधां मतिं कीदृं न दृष्टीतीव ।

अथ कुशस्य वीररसरूपेण दर्पंरूपेण चाध्यतमानम् । अथमे
विषयः केशाऽऽदिर्नोपात्तः, द्वितीये “अयम्” इत्यनेनोपात्तो
ऽप्यधःकृतः ।

अथ कथं ज्ञेयं तद्विषयं ।—

“प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ।

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा”ऽप्यन्यैव प्रथमोक्ततः ॥ (२४)

अथ द्वितीयाहंशनेन मामाश्रयार्थेन प्रथमाहंशने विद्येदो-
[यैः समर्थने ।

वैधर्म्येण यथा,—

“इयमाशाश्रयानोऽपि क्षिप्रानि भुवनत्रयम् ।

शाम्येन् प्रथमकारेण मातृकारेण दुर्धनः ॥” (४३) [७७१७०]

अथ द्वितीयाहंशनेन मामाश्रयार्थेन प्रथमाहंशने विद्येदो-
[यैः वैधर्म्येण समर्थने ।

कव्यटीटिका,—

“पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥ (४६)

[७७१७८]

क्षेत्रज्ञे प्रस्तुतानामप्रस्तुताना वा एकधर्मसम्बन्धः तुल्य-
योगिता । यथा,—

“यं मयेयैना परिश्रम्यत वत्स

मेरो स्थित दान्धरि दोहदसे ।

विराजत—सूचीवत्पुत्र, [“आकृष्टारम्भा वत्स” । १३८२ पा०, इति परकेन्द्रेण] ।
तथा हि, लङ्कोशात्,—लङ्कतया, अनाः इति शेष, वत्सत्वा—आश्रयेन, द्वि-
धर्मिण्य, —अलवादिन, भवन्तीति शेष, इत्याहंशानिर्वेजादिति भावः । अथ तदेव ।

(४३) इत्यमिति ।—इत्यम्—अनेन प्रकारेण, रविश्रमिदवनादभिसुचयन-
कुरेन्द्रेरिति भावः, आशाश्रयानोऽपि—क्षेत्रज्ञानोऽपि, (स तारका इति पूर्वोक्तम्)
भुवनत्रयं क्षिप्रानि—दोहयति । तथा हि, दुर्धनः,—दुर्गो जनः, प्रथमकारेण—
संस्कृतापकारेण द्वितीयाहंशेन, सप्तकृतानिष्टविानकयद्वयचान्दन इत्यत्र, शाम्यन्—
शान्तिं भवेत्, अदकारेण न, शाम्यदिति शेषः, प्रथमं प्रकृत्यतीति भावः । अथ
क्षेत्रज्ञमने विरुद्धधर्मादिति बोध्यम् । उक्तं पूर्वोक्तम् ।

(४६) पदार्थानामिति ।—यदा प्रस्तुतानां—वाक्यविधानात्, अन्येषां वा—
अप्रस्तुतानां वा, अप्राकरविधानात् वेद्यत्, पदार्थानां—वस्तुनाम्, एतेन चक्षेण—
तुल्यविद्याऽन्तरूपेण, न तु तदुभयरूपेण धर्मेति भावः, अभिसम्बन्धः,—सम्बन्धो-
द्भावनं, भवेत्, यदा तुल्ययोगिता स्यात् । तथा चेद्य द्विविधा,—क्षेत्रज्ञप्रस्तुतपदार्थैर्द्वि-
धर्मेणैव । क्षेत्रज्ञप्रस्तुतपदार्थैर्द्विधर्मेणैवैव ।

भास्यन्ति रक्षानि गृहोपधीय

पृथुपदिष्टां दुदुहधरिणीम् ॥ (४०) [कुमारस०]

एतद्दिग्दर्शनस्य प्रकृतत्वात् तद्वैयर्थ्यादियानां ह्यनाना-
मपि प्रकृतत्वं, तेषां दोहनक्रियारूपैकसमानधर्मसम्बन्धात्
वैयर्थ्यस्य गम्यत्वात् केवलमाकरणिकविषयोऽयमसुधारः ।

‘नागंन्द्रहम्नास्त्वचि कर्कशत्वा-

देकास्तथेत्याम् कदम्बोविशेषाः ।

सम्प्रदायि लोके परिणाहि रूपं

आताम्नादूर्ध्वोदयमानशब्दाः ३^० (४८) [इति १७०]

एतन्नागेन्द्रहस्तानां कदनौघमेषायाश्च हयानामप्यप्रसु-
ताना परिणादिरूपजाभक्रियायाः समानधर्मस्य सख्यन्धात्
केवलाप्राकारणिकविषयकमिदमुदाहरणम् ।

ਦੀਰਘ ਸ਼ -

“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपयन्तु निगद्यते ।” [विश्वनाथ ।]

अप्रमृत्प्रमृत्तयोः एकधर्माभिन्नस्वभावी दीपकम् । (४८)

अत्र अत्रमयति सगोत्रयति चेत्युभयोः क्रिययोः कर्मकारक-
मिकं विकार इति, कर्मकारकभेदं चेतन्यमिति ।

04/11/2014

“मन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संग्रहः प्रतिभोत्थितः ।”

(निम्न कृपया)

भेदोक्तौ तदनुक्तौ च द्विधाऽपि परिकल्पितः ॥

प्रकृतं—उपनिषे, अनाद्य—उपमानम्, प्रतिभा—कविः
प्रोदीताः, तथा उल्लिखतः; तेन "व्याप्तुर्वा सुदृशो वा" इति
अन्ते हि नागमनहारः। मिदः—वैधर्म्यम्।

બદોની યથા,—

*अथ शालांशः, किम् १ क खलु सुरगैः समनिविष्टः

उभानुः किम् १ सर्वा, प्रवर्ति द्विती भेष निवर्तम् १

सुतान्तः किं साध्यात् १ महिषकृदन्तोऽपार्थितं चितं

अथान्नोद्यताऽऽजो त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिपद्यते ॥ (६६)

[illegible]

(附) 卷之四 一

मेडासुतो गग ।—

“यस्याः सगविधो मजापतिरभूयन्तो नु कानिप्रदः ?

विज्ञोन्मादरम स्वयं नु मदनी मामो नु पुण्याऽऽकरः ? ।

वेदाभ्यामजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ? ॥” (१४) (विष्णोः)

होवाह,—न,—मानसं, खलु—निश्चितं, कथं नु—कथं, इति,—कथं,
अथ नु न तथेति भावः, मजापतिः,—अपि, विष्णु १ न होवाह,—एव,—मजापतिः,
निष्कलं सर्वं दिव्यो न प्रसरति—न व्याप्नोति इत्यर्थः, “इतिहसूतं प्रवर्त्तं कविर्भूतः”
इति तस्य ऊहप्रसरस्य वसिष्ठनाम, वायुमिसृष्टिद्वाराप्रसारित्वात्, नाथ तथेति
भावः, होवाह—स्वयं, कथं नु,—कथं, विष्णु १ न होवाह,—कथं—कथं,
मदिकरुण,—मदिकाऽऽकरः, नाथ तथेति भावः; त्वाम् व्याप्नोति—पुनः, मजापतिः
—इति, प्रतिमटा,—प्रतिपक्षदोषाः, विष्णु—बहुवचनम्, इति—इति, विष्णुना—
वितर्कान्, विदधति—कुर्वन्ति । इति पूर्वोक्तम् ।

(१४) यस्या इति ।—सर्वथा दृष्टा पुनरवसन्मूर्तिः । यस्या,—उभयां,
सर्वविधो—सृष्टिस्वापारे, कानिप्रदः,—आवृष्टिदाता, चन्द्रः मजापतिः,—सदा, चन्द्रो
नु १—अभूत् किम् ? नु इति प्रश्ने, चन्द्रस्य कानिप्रदत्वात् कानिप्रदत्तं वितर्कते इति
भावः, विष्णुस्य उन्मादे—उन्मत्तीकरणे, एव,—चन्द्राभौ यस्य तथामृतं, स्वयं
मदनः,—कामः, नु—किं, मजापतिरभूत् ? इति पूर्वोक्तमन्यथा; अथवा कथमेव
विज्ञासितम् ? इति भावः, यस्या पुण्याऽऽकरः,—पुण्यानाम् आकरः,—उत्पत्तिस्थानं,
कुसुमयोनिरित्यर्थः, नाथ,—कान्तिनैवमासाऽऽत्मन इत्यन्तत्वात् इति यावत्, नु—
किं, मजापतिरभूत् ? अथवा कथमेव कुसुमकम् अत्रान्नं लोकाभायेन ? इति भावः ।
अथमिदं निश्चयम् १ इत्यादिऽऽकरः वेदात् ।—वेदाभ्यासेन—वेदानां पुनः पुनरनु-
शीलनेन, अहं,—विषयवाधरहितं इत्यर्थः, अत एव अवबोधः,—सर्वचन्द्रमयनिता-
ऽऽदिभ्यः, व्याप्नोति—निश्चयः, कौतूहलम्—कौतूहलं यस्य तथामृतं, भोगवासनाविरत
इति यावत्, पुराणः,—चिरकालः, मुनिः,—वदरिकाऽऽकरवासी नारायणः, इदम्—
ईदृशं, मनोहरं रूपं निर्मातुं अथ नु—केन प्रकारेण, प्रसवेत् १—प्रकृत्यात् १ न
कथमपीत्यर्थः । क्व वा रसज्ञानविरहितपुराणो मुनिः ? क्व चेत्तम् सोन्दर्यम् ? सर्वथा
नेह कुराजोर्ध्वपद्मे; निश्चयवेदाभ्यामविरसचेतसो नारायणमुनेर्निर्मिति, अपि तु चन्द्र-

आलिङ्गनम्,—

“माम्यादतस्मिंस्तदुद्दिभ्योन्तिमान् प्रतिभोत्थिता॥” (१३)

[विवक्षितम् ।

प्रतिभोत्थितेति “शुक्तिकाया रजतम्” इति आलिङ्गनाच्च
अनङ्गारस्य विषयः । यथा,—

“सङ्घाराज । श्रीमन् । जगति यथासा स धरजिते

यथापाराधार् परमपुरुषोऽयं शृगधर्मे ।

कपदी केनाभं कविदरमयाय कुलिशभुज

कान्ताय वाहुः कान्तमभवन्तो वंममभुजा ॥” (१४) [कथावन्तम्]

अतः भोजराजस्य यथासा धरजोक्तं कर्मात् अत्रतापि
परमपुरुषोऽदौना ममुदाऽदिशान्तिः कविप्रतिभोत्थितेति
आलिङ्गनमङ्गारः ।

अवदति,—

“प्रकृतं प्रतिपिध्यान्य-ग्रापनं स्यादपकृतिः ।” (१५)

[विवक्षितम्]

इहापि कविप्रौढोक्तिमिहाह । (१५)

(१३) आलिङ्गितम् ।—अतःकम्—अनङ्गारस्य, अङ्गारोक्तं इति कम्—

अङ्गारम्, अङ्गारोक्तम्—कविप्रौढोक्तिमङ्गारम्, अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम्

(१४) अङ्गारस्य कथावन्तम् ।—इति कम्, अङ्गारम्—अङ्गारम्

अङ्गारम् अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम् अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम्

—अङ्गारम् अङ्गारम्—अङ्गारम्, अङ्गारम् अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम्

अङ्गारम्—अङ्गारम्, अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम्

—अङ्गारम् अङ्गारम्—अङ्गारम्, अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम्

अङ्गारम् अङ्गारम् अङ्गारम् अङ्गारम् अङ्गारम् अङ्गारम् अङ्गारम् अङ्गारम्

अङ्गारम् ।

(१५) अङ्गारम् ।—अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम्

अङ्गारम्, अङ्गारम् अङ्गारम् अङ्गारम् ।

(१६) अङ्गारम्—अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम्—अङ्गारम् अङ्गारम्

यथा,—“नेदं नभोमण्डलमभ्यराशि-

नेताय तारा नवकेतभङ्गाः ।

नायं शशो कुण्डलितः फणीन्द्रो

मासौ कलङ्कः शयितो सुरारिः ॥” (५८)

अत्र प्रस्तुताना नभोमण्डलाऽऽदीनां प्रतिषेधेन अम्युराशि-
प्रभृतीनामप्रस्तुतानां स्थापनम् । यथा वा,—

“दशाननकिरोटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।

सर्पिष्याजिन पर्यस्ताः पृथिव्यामशुबिन्दवः ॥” (६०) [७०]

अत्र प्रस्तुताना मणोना प्रतिषेधेन अशुबिन्दूनां स्थापनम् ।

समासोक्तिश्च असुक्तमात्रेण,—

“यत्रोक्तात् गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।

सा समासोक्तिरुदिता सङ्केपार्थतया बुधैः ॥”

तत्समानविशेषण इत्युपलक्षणं, तेन तत्समानकार्यं,
तत्समानालङ्कार्यं गृह्यते । यत्र समेर्विशेषणैः कार्यैर्लिङ्गेय उक्तात्
—प्रस्तुतात् अप्रस्तुताद्वा, अन्यः,—यथाक्रममप्रस्तुतः प्रस्तुतो

प्रतिषिध्य अप्रस्तुतस्य स्थापनम् अपरं नृति, इति अपेक्षितम्, तथा च,—अविशोकोत्प-
विहस्ये तु यथा,—“नेदं रज्जु, किन्तु सर्वं” इत्यादौ नापेक्षितः इति धर्म्मिणम् ।

(५८) नेदमिति ।—इदं नभोमण्डलम्—आकाशमण्डलं, न, अम्युराशिः,—
मण्डपः, नेताय तारा,—मण्डपादि, न, नवा केताना मण्डा — केता, नव शशो—
शशः, न, कुण्डलितः,—मण्डपाऽऽकारेण कृतः, फणीन्द्रः,—शिवमानः, शशो—
अश्वत्थिनीऽवमह इत्यह, अश्वह, न, शयितः,—शयनं कृतः, सुरारिः,—नारायणः ।
अपेक्षातिर्गन्तुम् ।

(६०) दशऽऽनमेति ।—राक्षसः—राजमण्डपस्ये राक्षसे, राक्षसानां विरः,—
अश्वारः, अशुबिन्दवः,—अशुचरः, सर्पिष्याजिन—रज्ज्वज्जिनः, दशऽऽनमक—राजमण्ड-
पकोटेभ्यः,—शुक्रदेवः, पृथिव्यां पर्यस्ताः,—पतितः, राक्षसशुक्रदेवः पञ्चानि

वा, अयं गम्यते—बोध्यते, मा सहेषोक्तिम्वदवत्यात्, “समाधिना—
सहेषेण उक्तिः” इति व्युत्पत्त्या—समासीतिः कथिता । सहेषय
एकस्य वचनेनोभयप्रतिपत्तिरिति । आदर्श,—“अप्रमृताम्
वाच्यात् प्रमृतस्य गम्यते समासीति” इत्यभिहितम् ; नप्यासु
सहेषोक्त्येन—“प्रमृतादप्रमृतप्रतीतो समासीतिः, अप्रमृताम्
प्रमृतप्रतीतादप्रमृतप्रगमा” इत्याहुः । “वाचं प्रमृतेऽप्रमृतः
अवहारसमाप्तिः समासीति” इति विग्रहनायाऽऽदयः । प्रमृ-
तम्—उभयस्यापि समासीतेरेवाभ्युपगम्योक्त्यादमुमुक्षुर्वा
प्राचीनरीत्या जज्ञानमुक्तमप्याभिः । सदादर्शं कथय,—

“श्रुतिसुखभारश्चलमौतयः

कुसुमकोमलदलरुचो ययुः ।

सपद्मनाम्नकताः पद्मनाऽऽदतैः

किमनयेः मलयैरिव वाचिभिः ॥” (६१) । १२० ।

अत्र विशेषवशाभ्याम् कार्यसाध्याश्च प्रमृतादलकता-
रूपार्थादप्रमृतो जलकोरुपोऽर्थः प्रतीयते ।

“वातकभिश्चतुरान् पयःकथान्

वाचते जलधरं विपासितः ।

सीऽपि पुरयति भुवसाऽञ्जना

विषमस्य भङ्गतामुदारता ॥” (६२) (पूर्वपाठकक०)

(६१) श्रुतीति—श्रुतिश्रुतिः,—अवधारणार्थम्, उक्तम्, कथा,—उक्तम्, वि-
हीनस्य वचनार्थम्, कथा कुसुमादि उक्तकोमला उक्तार्थः कथा,—उक्तम्, कथा-
महाविषयः, [अत्रैव अत्रैव उक्तम्, उक्तम्] कथाकथाकथा,—उक्तम्, कथा-
कथा, उक्तम्,—उक्तम्, कथा,—उक्तम्, कथा,—उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, कथा-
विषयम्,—उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, उक्तम्,—
उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, उक्तम्,—
उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, उक्तम्,—उक्तम्, उक्तम्,—

(६२) वातक उक्तम्,—उक्तम्,—उक्तम्, विषय उक्तम्, उक्तम्

अत्र भ्रमन्तुताच्चातकाज्जनधराच्च कार्यमाभ्यात् प्रसृती
याचकः, उदाराऽऽगयो धनपतिश्च बोध्यते ।

अथ मन्त्रः—

“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ।

तन्मुखेन प्रस्तुतस्य निन्दा यच्च प्रतीयते ॥”(६३)

[५१]

अप्रक्रान्तेषु—अप्रस्तुतेषु, अप्रस्तुतानामित्यर्थः । [षष्ठ्यै
सप्तमी] । यथा,—

“पादाऽऽहतं यदुत्थाय मूर्ध्नि नमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहि न मृद्वरं रजः ॥^{१०} (५४) [भाषः]

त्रिभुवनान् पयःशयान्—वारिविन्दून्, याचते—प्राप्यते, मोक्षं—प्रत्यक्षं, भूयसा—अपुरेष, अथवा—अनेन, पुरयति, तन्मात्रमिति शेषः । अत्र—अदति, अहता, अनात्ममिति शेषः, उदारता—वदायता, चित्रम्—वाच्यम्, वदन् वदः स्वर्गं वार्हेतोऽपि बहु ददातीति भावः । अत्र यद्यपि अन्वयता समासीति समर्पितं, तथाऽपि “वाक्योद्भूतम्” इत्युदाहरित्यभावे पक्षे उपायस्तुतमस्यैव बोधः । अतः अन्वयेन याचते, चित्रं महान् भूयैव ददतीति विशेषेणानुने सामान्यद्वयेन तथाऽपि चानात् । अतः अन्वयद्वयेन वाचीनतममन्वया तथा समर्पितं, तत्र विचारार्थः । अन्वयमात्राप्रस्तुतमस्य अन्वयमात्रमिति प्रसङ्गात् । तथा हि अत्र समासीति समर्पिते । तत्रैव अन्वयमात्रमन्वयानुसारं वापि अन्वयमात्रं अन्वयार्थमवा मूर्ति ददतीति अन्वयमात्रं अन्वयार्थं ये मूर्तिमात्रं वापि अन्वयमात्रं न ददति, तेषां निष्ठाऽतीत्यभिधानावापि उपपत्तेः । रक्षोहता वदन् ।

(६३) अथश्रुतलि ।—यत्र—यस्मिन् वाक्ये, तन्मूल्येन—तस्य—अथश्रुतस्य, सुखं
—हानं तेन, अथश्रुतदारेणैव, यन्मुक्तं—वस्तुतया, विन्दा—हीनोद्धारणा, प्रतीयते
—मीयते, न तु साक्षादभिधीयते, न वा अत्यन्ते दूष्यते, अथश्रुतानाम्—अथश्रुतानाम्,
अथश्रुतावामर्शानामिति ज्ञान, [यत्रार्थे सममीयम्] अथ तादृशीति पदमभ्याहर-
णीयम्, तादृशी वा श्रुति, —यत्रवा, वा अथश्रुतवर्गवा ज्ञानम् ।

(୧୫) ସାଦାଽଽହମସିତି ।—ଏବଂ ଦେବଞ୍ଜିନିବିଦମ୍ । ସମ୍ପଦଃ—ଧୂମିଃ,

(୧୦) ଲଟିଆ—ଯେଉଁ ଲଟି ବଜାରିଆ ଲୋକଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଲଟି ବଜାରିଆ ଲୋକଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

“मुखं यदि किमिन्दुना ? यदि चनाशले लोचने

किमुत्पलकदम्बकैः ? यदि तरङ्गभङ्गी भ्रुवौ ।

किमात्मभवधन्वना ? यदि सुसंयताः कुन्तलाः

किमम्बुवहङ्गम्वरैः ? यदि तनूरिय किं श्रिया ? ॥” (७१) [गो० १०]

प्रथमे प्रसिद्धानामुपमावस्तुनामिन्द्रीवराऽऽदीनामुपमेयत्व-
प्रकल्पनं, द्वितीये इन्दुप्रभृतीनां निष्फलत्वकथनम् ।

अथ श्लोकः—

“शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थैश्चाचनम् ॥” (७२)

[१११ भाष्य]

इत्यादि मानसमनसस्य कविप्रमदसिद्धत्वादिति भावः, (यत्) हेरेव—इतिपुनरिति
हेतुश्च, तत्र सादृश्येन—सादृश्यदर्शनेनेत्यर्थः, य विनोदः,—सदृशमपि चित्तवर्तोय ।
तस्यादमपि, मे—मनः, न चक्षते—न चक्षते, प्रियासादृश्यदर्शनं हि विरहिणा
विनाद, तदपि मन नाकोति भावः सादृश्यदर्पचक्षता तु इदमेव पद्यं साध्यतिङ्गीर्षा
कुर्यात्तत्र सदृशितम् । आर्द्रविक्रीडित हृदयः ।

(७१) मुखमिति :—वीणा विभाव्य रागवल्लीमिरियम् । यदि मुखम्
चक्षीति शेषः, [वीणायाः इति नर्वक चञ्चाद्यायम्] तदा इन्दुना—अर्द्धेन, किम् ?
—न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, तत्प्राप्तये इन्दुकार्यस्य समाधानादिति भावः । यदि
अर्द्धाक्षते—अर्द्धे—अक्षते, अक्षते—मानमानो, अर्द्धाक्षरित्यर्थः, वरीः सादृश्ये,
लोचने, विद्येते इति शेषः, तदा उत्पलकानां—लोकोत्पलानां, कदम्बकैः,—वृक्षैः,
किम् ?—न किञ्चिदपि त्वामुपमानित्वेन, तत्साध्यस्य लोचनान्नामेकं संविधाना-
दिति भावः, यदि तरङ्गभङ्गी भङ्गि,—कोटिल्य वयो नादयो, भ्रुवौ, विद्येते
व न शेषः, तदा चनाशक—चानाशक—चक्षते, किम् ?—नेव तस्य चक्ष-
कत्वमनकोचम्, चानाशककार्यस्य तदुत्पलकान्नामेकं विधादनादिति भावः ।
अर्द्धवहङ्गा,—धृष्ट निवहङ्गा, कुन्तला,—केशाः, विद्येते इति शेषः, तदा अम्बु-
वहङ्गा—शेखराः, कदम्बैः,—निचयैः, किम् ?—नेव किमपि साध्यमकोचम्, अर्द्धा-
वहङ्गवहङ्गवहङ्गा, यदि इव इव,—वरीः, विद्येते इति शेषः, तदा प्रिया—
अम्बुः, किम् ?—नेव तस्याः प्रियावहङ्गकोचम्, अर्द्धादि पूर्ववत् हेतुर्वैयम् । अथ
कुन्तलायाः निष्फलत्वकथनम् अनेनोक्तम् । अथ इत्युक्ते ।

स्वभावादेकार्थरिति शब्दग्रेयात्, वाचनमिति च ध्वनेष्वेव-
च्छेदः । यथा,—

“समस्य कष्टकस्येव द्विविधैव प्रतिक्रिया ।

उपानदा वज्रभङ्गो दूरतो वा विवर्जयाम् ॥” (७१)

अङ्गीति,—

“ना सहोक्तिः सहायस्य यलादेकं द्विवाचकम् ॥” (७४)

यथा,—“पुरोपनीतं नृप ! रात्रिणीयकं

दिजातिगोपेयं यदेतदन्वया ।

तदयं ते वन्यफलाग्निः परं

परैति काश्ये यममा ममं वपुः ॥” (७५)

अत्र वपुर्यमस्यभयमपि लीयते इति सहाय्यमनाहोध्यते ।

आव, वजापे,—इति कावतिपादके, अन्वे,—परं अनेकार्थता वाचन—कष्टक,
छेदः ; यद्यपि वजा वज्र कष्टकस्यैव कतिपयकृतं कष्टकस्यैव तथाऽपि तेः
स्वभावविशिष्टोद्भावनवाऽनेकार्थतायाऽभयता प्रतिपादनं तत्र इति कथितम् ।

(७१) अत्रोक्तिः—समस्य—समस्य, कष्टकस्य इव द्विविधा एव प्रतिक्रिया
—वतीत्यार, उपानदा—अनेकार्थता, वज्रभङ्ग,—दुर्लभम्, वा दूरत (अन्वय—
परिहार, कष्टकपरिहार इत्यर्थः, कष्टकमिति शेषः । वज्रभङ्ग स्वभावादेकार्थः
एव, अत्र तु स्वस्य वज्र—वज्र, कष्टकस्य वज्रम्—अनेकार्थ इति अनेकार्थताः
कतिपयकृतं चेतम् । इह यद्यपि उपानदा एव आचार्यमिति केवलमुच्यते तं वज्रं
दुर्लभं, तथाऽपि अनेकार्थता अनेकार्थतायाऽभयता अनेकार्थतायाऽभयताया अ
नकारि वज्रदूरतं दुर्लभमेति बोध्यम् । इति अष्टावक्रम् ।

(७४) इति—अकार्यम्—अकार्यम्, आनिर्वाहकमिति आव, अकार्यम्—
अकार्यतायाऽन्वयः, अत्र, अकार्यमिति शेषः, अकार्यम्—अकार्यताया वाचकः, अत्र
कार्यमिति शेषः, ना सहोक्तिः इव अनेकार्थतायाऽभयता अनेकार्थतायाऽभयताया अ
नकारि वज्रदूरतं दुर्लभमेति बोध्यम् । इति अष्टावक्रम् ।

(७५) पुरोपनीतमिति—पुरोपनीतमिति पुरोपनीतमिति शेषः । एवम्
—इति शेषः ; अत्रोक्तिः—पुरोपनीतं, वपुः—तव वपुः, दूरत—दूरे, दिजातिगोपेयं
—अत्र अष्टावक्रपरिचयेऽत्र, [इति कावति शेषः इति शेषः, अत्र,—“अष्टावक्र-

वाक्यनिर्णयः—

“हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् ॥” (०६)

[विग्रहः]

वाक्यस्य पदार्थस्य वा हेतुरूपेणोक्तौ काव्यलिङ्गम् ।

यथा,—

१ “रे इन्द्र ! दक्षिण ! मृतस्य गिगोर्दिङ्गस्य

जीवातवे विमृज शूद्रमुनौ कपाणम् ।

रामस्य गात्रममि दुर्भरगर्भंश्चिद्-

सीताप्रथामनपटोः कक्ष्या कुतस्ते ? ॥” (०७) [विग्रहः]

[विग्रहः—हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे—हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे—वाक्यपदार्थत्वे, पदार्थत्वे वा हेतोरपि, काव्यलिङ्गम् उदाहृतम्—उदाहृतम्; हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे, पदार्थत्वे वा हेतोरपि वाभिधानात् काव्यलिङ्गं द्विवचनमिति प्रकृतम् ।

(०६) हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे—हेतोः,—कारणस्य, वाक्यपदार्थत्वे—वाक्यपदार्थत्वे, पदार्थत्वे वा हेतोरपि, काव्यलिङ्गम् उदाहृतम्—उदाहृतम्; हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे, पदार्थत्वे वा हेतोरपि वाभिधानात् काव्यलिङ्गं द्विवचनमिति प्रकृतम् ।

(०७) रे इन्द्र इति ।—रे—इन्द्रवशात्पुत्रसमर्थः, ई इत्यने, इन्द्र । दक्षिण !—दक्षिण इति । [रामावस्यत्वेन श्रेष्ठत्वेऽपि तपस्विद्वज्जनापराधे शङ्कितेन शरीरनिष्कृष्टत्वात्प्राप्तत्वात् “रे” इति शीघ्रसम्बोधनमुपायम् । अत्र प्रार्थनं सर्वकाव्यस्य दक्षिणदक्षेभ्यः क्रियमावन्नात् सीतानिर्वासनस्यापि दक्षिणदक्षेभ्यः कृतलोक्तिरुपचारात् अङ्गच्छते] मृतस्य—मृतस्य जीवातवे विसृज्यते (विसृज्यते) मृतस्य, विमृजं विमृजं,—वाक्यपदार्थत्वे, जीवातवे—जीवातवे, (“जीवातुरस्त्रिया मर्त्यं जीविते जीवोपधे” इति मेदिनी) शूद्रमुनौ—शूद्र एव मुनिर्वाच्यम्, कपाणं—कपाणं, विमृजं—विमृजं, इन्द्रवशत्पश्चिन्नं प्रकृतत्वे, रामावस्यत्वेन श्रेष्ठत्वेऽपि तपस्विद्वज्जनापराधे शङ्कितेन शरीरनिष्कृष्टत्वात्प्राप्तत्वात् “रे” इति शीघ्रसम्बोधनमुपायम् । अत्र प्रार्थनं सर्वकाव्यस्य दक्षिणदक्षेभ्यः क्रियमावन्नात् सीतानिर्वासनस्यापि दक्षिणदक्षेभ्यः कृतलोक्तिरुपचारात् अङ्गच्छते] मृतस्य—मृतस्य जीवातवे विसृज्यते (विसृज्यते) मृतस्य, विमृजं विमृजं,—वाक्यपदार्थत्वे, जीवातवे—जीवातवे, (“जीवातुरस्त्रिया मर्त्यं जीविते जीवोपधे” इति मेदिनी) शूद्रमुनौ—शूद्र एव मुनिर्वाच्यम्, कपाणं—कपाणं, विमृजं—विमृजं, इन्द्रवशत्पश्चिन्नं प्रकृतत्वे, रामावस्यत्वेन श्रेष्ठत्वेऽपि तपस्विद्वज्जनापराधे शङ्कितेन शरीरनिष्कृष्टत्वात्प्राप्तत्वात् “रे” इति शीघ्रसम्बोधनमुपायम् । अत्र प्रार्थनं सर्वकाव्यस्य दक्षिणदक्षेभ्यः क्रियमावन्नात् सीतानिर्वासनस्यापि दक्षिणदक्षेभ्यः कृतलोक्तिरुपचारात् अङ्गच्छते]

विशेषोक्तिः,—

“सति हेतौ फलाभावोविशेषोक्तिः” विधा च सा ।

उक्त्यनुक्तयोर्निमित्तस्याप्यचिन्त्यत्वे च कुत्रचित् ॥ (८०)

उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता, अपचिन्त्यनिमित्ता चेति सा विधा । क्रमेण यथा,—

“धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ॥” (८१)

अत्र धनाऽऽदिरूपहेतुमत्त्वेऽपि उन्मादाऽऽदिरूपफलाभावः, महामहिमशालित्वञ्चात्र निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे “किप्रन्तः सन्ति भूतले” इति पाठे—निमित्तमनुक्तं भवति ।

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमाऽऽयुधः ।

हरताऽपि तनुं यस्य शश्वता न वसे हृतम् ॥” (८२)

अत्र तनुहरणेऽपि वनाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् ।

(८०) सतीति ।—हेतौ सति—कारणसत्त्वे, फलाभावे—कार्यानुपपत्तौ, विशेषोक्तिः । सा—विशेषोक्तिः, अ—युक्त, निमित्तक—कारणक, कुत्रचित् कतौ, कुत्रचित् कतुको, कुत्रचित् अपचिन्त्यत्वे अत्रि फलाभावरूपं सम्भवतीति विधा—विधया, महतीति शेषः ।

(८१) धनिन इति ।—न—जना, धनिनोऽपि—धनवानोऽपि, निरुन्मादाः—उन्मादरहिता, अप्रमत्ता इत्यत्र, युवानोऽपि—सदृशा अत्रि, न चञ्चलाः,—चापत्य-रहितान् इत्यत्र, प्रभवः,—निवृत्तानुवृत्तमयी अत्रि, अप्रमत्ता,—परहितान्, साव-धाना इत्यत्र, उक्तऽर्थे निमित्तमुक्तं भवति—यत्र महामहिमशालिनः,—महाशक्ति-मान् इत्यत्र । अत्र चतुर्थं मतम् ।

(८२) स इति ।—स,—सकित, कुसुमाऽऽयुधः,—कालः, युध,—युवाको कथा इति ।—तस्मात् नवीरुज्ज,—अनन्यवर्णावत्, कालाया इति शेषः, सती—सतिहेतु इत्यत्र, वनाहरणञ्च—परिपाल विना चौर्यं, हृतम्—नेत्रं, अहृतम्—नष्टा विना चञ्चल, तथा चतुः,—करीरम्, अमृतममलः इति—अमृतममलः इति शेषः । अत्र चतुर्थं मतम् । अत्र चतुर्थं मतम् । अत्र चतुर्थं मतम् । अत्र चतुर्थं मतम् ।

Figure 1. Schematic diagram of the experimental setup.

"द्विरेऽधः पञ्चद्विरेऽधः वि विरहत्वेन यदयः ।" (८६)

प्रथमे भगवतः प्रभावव्यातिगयित्वाद्याततः प्रतीयमात्र
विरोधस्य समाधानम् । द्वितीये नञ्त्तत्पुरुषसमासे विरोध
बहुव्रीहिणा परिहारः ।

विषमम् —

“गुणक्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।

यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ।

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥” (८४)

[विवक्षा]

यत्र कारणगुण एकः, कार्यगुणस्तद्विपरीतः, क्रिया व
द्वयोर्विरुद्धा, यत्र न केवलमारब्धस्य वैफल्यम्, अनर्थोऽप्यस्ति, अतः
विषमयोर्मेलनञ्च भवेत्, तदेवं चतुर्धा विषमम् । क्रमेण यथा,—

“सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं

रणे रणे यस्य कपाणलेखा ।

तमाननीला शरदिन्दुपाण्डु

यथास्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥” (८५)

• यत्र गुणाऽऽदेरेकाऽऽन्ययवृत्तित्वेन परस्परविरोधः, तत्रैव

योनिः,—प्रभवः, कारणनिचयः, यस्य तच्चासूतः, जनताम् जनयति इति एकः,—
नाशक इत्यर्थः, यत्र च अर्थं निरस्तम्,—जनकात् भिन्नः, पर्यवसाने तु नास्ति
जनको यस्य तादृशः, स्वयं नाशरहित इत्यर्थः । त्वं जनताम् आदि,—मूलकारण,
वरन्तु स्वयम् अनादि,—न आदिः पर्यवसाने तु नास्ति आदिर्यस्य तदोक्तः, जनताम्
सूत्रं,—स्वामी, स्वयम् निरोद्धरः,—ईशराजिन्, पर्यवसाने तु निरस्त ईशरीर्हित
तदोक्तः, स्वानिरहित इत्यर्थः । प्रीकार्ये कृतं पूर्वोक्तम् ।

(८४) गुणेतिः—यत्—वदि, गुणक्रिये—गुण, विद्या वा, हेतुकार्ययोः,—कारणम्
कार्यस्य वा, विरुद्धे स्यातां, यदा—वि वा, आरम्भ—कृताऽऽरब्धस्य कार्यस्य, वैफल्यं
—निष्फल्यम्, अनर्थस्य च—अनृत अनिष्टस्य, यत्र,—या वा, विरूपयोः,—
विरुद्धयोः, सतिबुधयोरेति वाच्यम्, सङ्घटना—कथंजनं, तत् विषमं मतं—व्यवितम् ।

(८५) सद्य इति ।—तमाननीला कपाणलेखा—वविषाणः, रणे रणे—

ପଞ୍ଚ କାବ୍ୟର ପ୍ରାସିଦ୍ଧିଲାଭ "କାବ୍ୟସୁଦା" କାବ୍ୟସୁଦାମା-
ରତନ" ବୁକ୍ ପବ୍ଲିକେସନ୍ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି ।

*॥ अथ भगवत्पुत्रोत्पत्तिः ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु अष्टादशोऽध्याये ॥

[illegible]

एतत् त्वसाधनं ब्रह्मि, अथान्वितो विद्वत्सु तापयति तदा-
 भित्तिं केन च। अथो विद्वत्सु तापयति तदा-

“एतं वक्ष्यामि ते श्रेष्ठः ॥”

[illegible]

ଧରଣ୍ୟ ଶିବଜୀ ଶାହିନସନଜାମି ଯା ଶୁଣୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଧାରଣ
 ଶାରିରିକତରୁ ବଦଳାମଟିପାଳ ।

“एतन्नामिदं न गच्छेति कश्चित् पश्येद्विष्णुम् ।

निष्पन्नस्य च हरिश्चन्द्रस्य तत्त्वज्ञानस्य च अन्तर्गतं विज्ञानमन्यतः ॥” (८०)
[५५]

यत्नः सत्यप्रवृत्त्यापनायत्यसमाचरन्त्योर्विद्वदयोः सहटना ।

**विशेषाज्जाहो भवितुमर्हति । यत्र पुनः कार्यकारणदीर्घिणा-
द्व्यष्टयसिद्ध्यर्थं परस्परविरुद्धत्वं तत्र विषयस्यापेक्ष इत्यनयोर्मतः ।**

[illegible]

(୮୮) ଆମରାଜିନି ।—କୁସୁମହରାଜପୁର ।—ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀଶିବପଦପାଦି । ଅମ୍ଭ
 ଦମୟା ପଦପାଦ—ଅନ୍ତାକାଳିନିକର, ଆମରାଜ ପଦାଦି, ବିଷ୍ଣୁ ଶୟନ କାଳିନି, —ବନ୍ଦ୍ୟାବିନି,
 ଶିବପଦାଦି ।—ଅମ୍ଭ, ଶ୍ରୀଶିବ ମାତାପିତାମହାଦେବ—ଅମ୍ଭମାନଙ୍କ ମାତାପିତାମହାଦେବ । ଅମ୍ଭମାନଙ୍କ
 ମାତାପିତାମହାଦେବ, ଅମ୍ଭମାନଙ୍କ ମାତାପିତାମହାଦେବ ଶ୍ରୀଶିବପଦାଦି । ଅମ୍ଭମାନଙ୍କ

[illegible]

(८०) लघुवर्णितः—गुणितं नति विपदावर्णितः ॥ १ ॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यद्योत्तरस्य वस्तुनो विशेषणत्वेन यत् स्थापनं
निषेधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकावली कथ्यते । क्रमेणोदा-
हरणम्,—

“सरो विकमिताभोजमभोजं भृङ्गमद्भुतम् ।

भृङ्गा यत्र समङ्गीताः सङ्गीतं मधुवर्षिं च ॥” (८८)

अत्र सरसोऽभोजं, तस्य भृङ्गम्, इत्यादिक्रमेण विशेषण-
विधीयते ।

“न तज्जलं यत्र सुचारुपद्मजं

न पद्मजं तत् यदलो न पट्पदम् ।

न पट्पटोऽसौ न जुगुप्सु यः कलं

न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः ॥” (८९) [भवि.]

अत्र क्रमेण पूर्वपूर्वस्य निषेधः ।

अथारम्भः,—

“दण्डापूपिकयाऽन्यायाऽऽगमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।”

मृषिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्तद्वचरितमपूपभक्षणम-
न्यायादायातं भवतीत्येष न्यायो दण्डापूपिका, तयाऽन्यान्तर-
बोधनम् अर्थापत्तिः । यथा,—

विशेषणत्वेन स्थाप्यते वा अपोहत्ये—विराजिदने, विविध्यते इत्यर्थे, तदा द्विधा—
स्थापनापोहनभेदान् द्विवचारा, एकावली काः ।

(८८) सर इति ।—सर—सरदि इत्यत्र, सरः,—सरीसर, विकसितानि—
मन्दारानि, अभोजानि—दद्यानि यस्मिन् लभोजन, अभोजं धर्मे,—भक्षोः,
अद्भुत—युक्तं, भृङ्गा,—अमरा, अमङ्गीता,—मृगवकारिण, सङ्गीतं—मृगलभ,
मधुवर्षिं—अविमपूरनिकर्षः । अत्राभोजमद्भुतङ्गीतानि अतरीतम विविधानि
सुवपूर्व कसोऽभोजमद्भुत विविधमभेदीयवचानि । अथावज्ज कथम् ।

(८९) जेलि ।—नन लभ न, काङ्क्षीदिति जेल, इत्—लभ, सुचारुवि—
सुचरितानि, पट्पटानि यस्मिन् लभोज, न, इत् पट्पट—पट, न, इत् अभोजा,—
न अभोजा, कीरमयुक्तमवा चदण्डोदमाया दित्या इति कावय, पट्पटा,—अवरा-
लभ कादृशम्, अयो पट्पट,—अवरा, न, इ, कथम्—अपराधम्, न सुवर्षः ।

कुर्व्यां हरस्यापि पिनाकपाशेः

धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ? ॥” (४) [कुमार०]

अत्र कुसुमाऽऽयुध इति विशेषणं वक्तुर्निःसाराऽऽयुधत्वं द्योतयति, पिनाकपाशेरिति च रुद्रस्य महासाराऽऽयुधत्वम्, इत्युभयं सामिप्रायं विशेषणम् ।

अधिकम्,—

“अधिकं पृथुलाऽऽधारादाधियाऽऽधिक्यवर्णनम् ।

पृथ्वाधियात् यदाधाराऽऽधिक्यं तदपि तन्मतम् ॥” (५)

[चन्द्रावीरः]

अतिविपुलस्य आधारस्य अपेक्षया आधेयस्य, यथा अतिविपुलस्य आधेयस्य अपेक्षया आधारस्य आधिक्यं कश्चिन्ना

(इत्यध्याहार्ये) तत्र अत्रादात्—अनुवृत्तान्, (“वशादोऽनुवृत्ते चाप्यनुवृत्त्याख्या-
यमस्तिवृत्” इति मेदिनी) कुसुमाऽऽयुधः—कुसुमानि—पुष्पाणि इव, चायुधानि—
अस्त्राणि यच्च तादृशः कत्रपि, अतिभीमकाशोऽपि इति भावः, अहनिति त्रैव, एवम्—
अविनीत्यं, मर्तुं—वधनम् एव, वृद्धात्—सहचरं, कञ्चु—वायु, पिनाकपाशेरपि—
पिनाकः,—तदाख्यं वज्रं, (“पिनाकोऽजमवं वज्रं” इत्यमरः) पाशो—इत्थं यच्च
तदाभूतस्यापि, किं पुनरिदानीं पिनाकमवहाय ज्ञानभावेन स्मृतवत् इत्यपेक्षे,
हरस्य—हरति—सहरति, विभीक्ष्णोर्निति तच्च, मेक्षोक्तसंहारकारिणो वृद्धोक्तस्य,
धैर्यस्य—वलाधे, अति—अत्यन्तं, अहनिति वाच्यं, कुर्व्यां—कर्तुं अङ्गुष्ठानिभवे,
[“अवि विङ् अ” (१।१।१०९ पा०) इति अकारो विङ्] अतः, अन्वे—अन्विता,
अन्विनः,—अनुवर्तमानः, मम के ० म तन्निर्वाहः इति भावः । अत्र कुसुमाऽऽयुधः
इति अहनित्यर्थः, पिनाकपाशेरिति हरस्य च विधेयस्य सामिप्रायम् । अयमिति अन्वः ।

(५) द्विवचनविवाचहारवाच्च, अविच्यति ।—इदृशः,—महात्, विपुल
वति वाच्यम्, अतो वाच्यः,—अविच्यत्वं तज्ज्ञानं, [अन्वयेव एवमेव] विपुल-
माहात्म्येत्येकमेव, इत् पृथ्वीवत् आधिक्यम्—अतिवृद्धं, तच्च वर्धनं—अति-
अभियन्ता वमवर्धनं, इत् अविच्यं—तदाकोऽवहावः । यदा—पृथ्वाधियात्—पृथ्वी-
ऽऽधेयाधेयवा, इत् आधारस्य आधिक्यं वर्धमानमिति त्रैव, तत् अति, तत्—अविच्यं
अविच्यत्वात् अविच्यं, तत्—अविच्यं, इत्येवमवहावो द्विवचः ।

अद्वितीयः । यदि यथाशक्ति, तदा अधिकं लाभ
 उपहारः । कतिपय देवाः—

“सुखात्पुनरप्युत्पत्तिर्भवेत्तु नः प्रसादः”

कर्माला यथा कश्चिद्विद्वान्मृतः ।

नमो भगवते वासुदेवाय न केचिद्विषः

नवाधनाभ्यामसम्भवा मुद्रा ॥ (६) ॥ दिव्याचरो ॥

*विमर्शिवन्मया इमो मर्दिमानं वारिभेर्हरियंत ।

“अङ्गान् एव शीतं कुक्षी निक्षिप्य भुङ्क्षन्ति ।” (८) [वि००८]

[illegible][illegible]

...

विज्ञेयः व्यासमाधारे विमाद्व्याधिरवर्णनम् ।

विज्ञेयः सोऽपि यद्येवं वस्तुमेशव नृपते ।

निष्ठितारमालोऽगल-वस्तुवारजुतिष्ठ मः ३" (२)

[३४ ४४]

आचार्यगणपतिभ्यो नमः । आचार्यगणपतिभ्यो नमः ।
 आचार्यगणपतिभ्यो नमः । आचार्यगणपतिभ्यो नमः ।
 आचार्यगणपतिभ्यो नमः । आचार्यगणपतिभ्यो नमः ।
 आचार्यगणपतिभ्यो नमः । आचार्यगणपतिभ्यो नमः ।

विज्ञेयः व्यासमाधारे विमाद्व्याधिरवर्णनम् ।

विज्ञेयः सोऽपि यद्येवं वस्तुमेशव नृपते ।

निष्ठितारमालोऽगल-वस्तुवारजुतिष्ठ मः ३" (२)

[३४ ४४]

...

...

...

अथाऽऽधारभूतकविजनामी स्वर्गगतत्वेन तद्वर्णनं विमैव
आधेयभूतानां तद्विषयं वर्णनम् ।

“कान्तं मरिदुदये गिरीषामपि कन्दरे ।

पश्यन्त्यन्तकमद्भागं त्वामेक रिपवः पुरः ॥” (१०)

“मृद्विषी मचिवः मध्वी मिथः

प्रियमिषा सन्निधे कलाविधौ ।

कहन्वाधिमुनेन मृत्युना

हरता त्वां पट किं न मे हृतम् ?” (११) [१३०]

पारङ्गमिः—

“अर्थानां यो विनिमयः परिहृत्तिस्तु सा स्मृता ॥” (१२)

[१३०]

मरुदीनां, मरुदा,—मरुदा वावां तादृश, विट,—वचति, आश्रयान्ति वावां,
आकम्—इकदाकचि, कदम्—कोकान्, रमयन्ति—आश्रययन्ति, ते अथवा कच-
मिद—कच, न मृदा ? —न मृदनीयाः ? येषां मृतानामपि वचनानि कोकान् आश्रयं
वर्णयन्ति, ते अथवा कचेषामेव मृदनीया इति भावः । यानि येषां वाक्यानि, तानि
तेषामस्वेऽपि कोकान् आश्रययन्तीत्याचारमृतकवीनामभावे तद्वचनकपाऽऽरेय-
विस्तृतेति चेत् । आश्रयं हृतम् ।

(१०) एवञ्च मरुदीनेष्वपीतरतावर्णनाऽऽश्रयं विज्ञेयमुदाहरति, कान्तं
इति ।—कान्तं चित् रूपते मतावर्णनमिदम् । ई मरुदः । (इत्यध्याह्वये) रिपवः,
—इवम्, एवम् त्वां आश्रये—मते, (“मद्वच आनन ममम्” इत्यमरः) हरिता—
मदीनाम्, मरुद्रे—मरुदादि, मरुद्रे इति भावः, विरीचा—वर्णितानां, कन्दरेऽपि—
मृदावापि, मलवः,—वाचः, तस्य मद्भागः,—मद्वच, पुरः,—अथवा, पश्यन्ति ।
अथ एवञ्च मृतकपस्य मृत्युना आननाऽऽदिदृशमेवममृदीतरत्वेन वर्णनमिति
अथचमममदी बोधः ।

(११) किञ्चित् काव्ये कुर्वन् अमरमन् आश्रयान्ति विधानद्वयं विज्ञेयमुदा-
हरति, मृद्विषीति ।—०० इति आख्यातमिदं शब्दः अथ मृद्विषीतरमरुदरीकं काव्ये
आश्रय कविताऽऽदिदृशमेवममृदीतरत्वेन वर्णनमिति विधानान् विज्ञेयः ।

(१२) परिहृत्तिस्तु—अर्थानामिति ।—अर्थानां—वदार्थानां, यः विनिमयः,
—इवञ्च दानेन अथवाप्रीयादाने, या परिहृतिः, स्मृताः । इवञ्च विद्या सुचरति,—

[सरस्वती कण्ठाभरणम्]

विभावरो यद्यह्नाय कल्पते ? ॥” (१४) [कुमारव०]

[illegible]

(१६) यथाविनाशममवहारमाह, कथमिति ।—यत्, यत् इति शेषः, यजेदक्षिम्—यजेदक्षिणे यस्तुति, यजेद्वेपु यस्तुतु इति यावत्, कमेव, अपति निवर्त्ते वा नम आ इति शेषः, यथाविः—तथाभावाद्वा, तत्,—तथात, यथाविधानम् यथाविहितमिति यावत्, यथा,—निवर्त्तकारः यथाविनाशमावहारः, यथावा—उक्तार्थः आरेव, यत् यजेद्वेपु यस्तुति यजेद्वेपु यस्तुति कमेव अपति निवर्त्ते वा साहचर्य इति

उदात्तम्,—

“लोकातिगयसम्पत्ति-वर्गं नोदात्तमुच्यते ।

यदाऽपि प्रसृतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् ॥” (२८)

{ ११४ }

यत् पञ्चोक्तिकायाः सम्पत्तेः वर्गं, यदि वा प्रसृतस्याङ्गं
महात्मना चरितं भ्यात्, तदुभयविधम् उदात्तम् । कर्मैव
यथा,—

“सुताः केनिविमूढहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हृताः

प्रातः प्राङ्मुखीन्नि मय्यरचनद्वयमाऽङ्गुलीनामाऽरुणाः ।

दूरात् दाडिमबीजगदितधियः कर्षन्ति केनोद्युक्ताः

यदिद्वयनेषु भोजनृपतेस्तस्यागनीनायितम् ॥” (२९)

आवृण्य, नयन्—आपद्यन्, जनाद—उवाच ; श्रीवचनम् इति पूर्वोक्त्येति । अत्र
दलवर्णयोऽङ्गं समवाचो कश्चिद्वचनमुक्तम् अत्राप्यत्र च भोजनृपते
यद्वचनम् ।

(२८) उदात्तमाह, लोकेति ।—लोकातिगया—पञ्चोक्तिकी, या सम्पत्तिः—
वेदम्, तत्त्वा चर्चना, यदा—यदि वा, प्रसृतम्—प्रकृतम्, प्रतिपाद्यम् इत्यर्थः,
चङ्गम्—उपकारकं, महतां—महोदयां, चरितं भवेत्, तदेति शेषः, अपि, उदात्तं
—तदाप्योऽप्युदात्तं, उच्यते ।

(२९) सुता इति ।—विमूढवनेषु—विद्वेषु—अनीना, भवनेषु—आशारेषु,
केनो—कोडायां, विमूढा,—विगलितमूढा, ये हारा,—सुतावल्याः, तेषां
अविता,—पतिता, तेषां सम्मार्जनीभिर्हृताः,—आहृताः, एवमोक्तता इति यावत्,
(चक्षुः) प्रातः,—प्रभाते, प्राङ्मुखीन्नि—प्राङ्मुखान्ते, मय्यरं—ममैः मनेः, अरुणाः,—
अमन्य, या वाचा,—कीर्तिता, तासाम् अङ्गुलीनामा—अरुणस्मितवाचारावेव,
अरुणा,—रक्ता, सुता,—भोजनिकानि, दूरात् दाडिमबीजैः अद्विता धी,—बुद्धिः
येषां तेषांभूता सुता, केनोद्युक्ता,—कोडाये पोषिताः कोराः, यत् कर्षन्ति, तत्
भोजनृपते स्वायत्त—दानम्, लोनायितम्—कीर्तितम् । अत्र भोजनरूपं दानम्

“नाभिपददाम्बुहृदाऽऽमनेन

संस्तुयमान. प्रथमेन धात्वा ।

अयं युगान्तोचितयोगनिद्रः

संस्तुय मोक्षान् पुरुषोऽधिगेमे ॥” (१०) [१३०]

वृत्तम्,—

“संस्तुयितस्तु भूष्मोऽर्थं आकारिणेद्वितेन वा ।

कथाऽपि सूच्यते भङ्गा यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते ॥” (३१)

[वि३०]

यत्र आकारिणः, कथावित् वा अन्वया विष्टया, सूक्ष्मरूपेण
प्रतीतः अर्थः कथाऽपि भङ्गा पुनः आविष्क्रियते, तत् सूक्ष्मम् ।

यथा,—“विदधाममन्यगुवमन्य हगौ

सुवते अनाय वद कोऽयमिति ।

अभिधातुमध्यवसमौ न गिरा

पुनर्कैः प्रियं नववधून्गदत् ॥” (३२) [भाष]

(३०) नाभोति ।—अनुवर्धनमिदम् । सुवात्वे—अवर्ध, अचित्ता—अवर्धत्वा,
कोऽनित्ता इत्यन्तात्, उरुव,—उरुवत्त्वा, नाभौ इदं—अवर्धत्वा, अन्व अन्ववर्ध—
अवर्ध, तदेव आवर्ध अन्व तादृशेव, नाभिफलवत्क्रियेति अर्थः, प्रथमेन—आदिन,
आवा—विधावा, हृदाऽऽमोनामपि अत्रा विनामर्धेति अर्थः, अन्ववर्धत्वा अन्व, कोऽनाम्
—अवर्ध, वदथ—कथो निविध, अयं—अनुवर्ध, अविष्टेति—अनुवर्धत्वा इति अर्थः,
अन्ववर्धत्वा इति भाष, । अत्र कोऽन्ववर्धत्वा अत्रिं अन्ववर्ध अन्ववर्धत्वा अन्ववर्धत्वा
आवर्ध । अवर्धत्वा इति ।

(३१) वृत्तमात्र, अन्ववर्ध इति ।—आकारिणः—अन्व, सुक्ष्मभावादिना
इत्यर्थः, वा अन्ववर्ध—अन्ववर्धत्वा, विदधत्वा इति भाष, अन्ववर्धत्वा,—अन्ववर्ध
अनुवर्ध, पुनः,—कोऽन्ववर्धत्वा अन्व, अर्थः, अन्ववर्धत्वा—अन्ववर्धत्वा, अन्व—
अन्ववर्ध, अन्व वृत्तम्—अन्ववर्ध, अन्व वृत्तम् अन्ववर्ध ।

(३२) विदधाममिति ।—अन्ववर्ध,—अन्ववर्ध, अन्ववर्ध,—अन्ववर्ध, अन्ववर्ध इति
विदधाम—अन्ववर्ध, विदध—अन्ववर्ध, “अन्व अन्ववर्ध”—अन्ववर्धत्वा इति भाष,
अन्ववर्ध, इति अन्ववर्ध—अन्ववर्ध, अन्ववर्ध विदध—अन्ववर्ध, अन्ववर्ध अन्ववर्ध—अन्ववर्ध,

भाविष्यन्,—

“अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याय भविष्यतः ।

यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तत् भाविकमुदाहृतम् ॥”

[वि०]

भूतस्य भविष्यतो वा अद्भुतस्य वस्तुनः प्रत्यक्षवत्त्वेन वर्णनं
भाविकं नामाभिधारः । यथा,—

“मुनिर्जयति योगौन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।

येनैकचतुर्के दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥” (३३)

विनोक्तिः,—

“विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते ॥” (३४)

[चन्द्रावीच०]

यदि विनाऽयंकेन पदेन किमपि प्रस्तुतं विहीनत्वेन वर्ण्यते,
तर्हि विनोक्तिः । यथा,—

“विनयेन विना का श्रीः ? का निशा शशिना विना ? ।

रहिता सत्त्ववित्त्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता ? ॥” (३५)

सम्प्रदेति भावः, [चञ्चलपुत्रात् कतेः कर्तरि लिट्] किन्तु पुत्रके,—रीमोडमे,
न्यनदत्—नयनामास । अथ द्विवचनसाधेयं सत्त्वदा चञ्चित्तस्य पुत्रकेः इत्याद्य-
नाम् नूच्याभिधारः । रमिताचरा इत्यम् ।(३३) मुनिरिति ।—येन—चरस्यमुनिना, एकचतुर्के—एकस्मिन् मच्छपे,
तौ—मसिङ्को, दिव्यौ—चमाराचौ, मत्स्यकच्छपौ दृष्टौ, क बोधोद्भूतः,—सुविशेषः,
महात्मा—महनीयवरुणः, कुम्भात् सम्भवः,—उत्पत्तिं सत्यं तादृशः, मुनिः,—
चरस्य, जयति—करोत्यर्थे च वर्तमानित्वेन । अथ पातासविषयधीरपि नम्य-
कर्मणोः कस्तुत्रेण सप्त मच्छपे सप्ततनुरस्य भूतस्य प्रत्यक्षवत्त्वम् ।(३४) विनोक्तिरिति ।—येन—यदि, विना—विनाऽयंकेन पदेन, प्रस्तुतं—
प्रस्तुतं, किञ्चित् हीन—विहीनम्, उच्यते, तदा विनोक्तिर्नामाभिधारः ।

(३५) उदाहरति, विनयेनेति ।—विनयेन—नम्यतया, विना श्रीः,—श्रीमा,

“पय्यांयोक्तं यदा भद्रा गम्यसेवाभिधीयते ।”

[150]

001, -

सावर्ण्यं पारिजातपद्मं मङ्गलार्थं यत्न्यं सौमित्रैः ॥* (४६)

[附 录]

“व्याजोक्तिरपि न व्याजादुद्दिष्टस्यापि वस्तुनः ।” (३७)

(f o r)

एवमिति । यथा,—

[illegible]

गृह्यन्तु सर्वे यदि वा यद्येच्छं

माप्ति क्षतिः कापि कवीश्वरायाम् ।

रक्षेयु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्ये-

रथापि रक्षाऽऽकर एव सिन्धुः ॥” (४३) [पुष्पकम्]

[पुष्पकम्]

इति अष्टममिश्राऽऽशोधः ।

कल्याणदिग्भारताऽऽदिवायुशालागुह्योक्तनादिशब्दः, उतिष्ठतीति तदाभूत्, चर्चवित्
—इवचलनार्थत्वात्, अर्चयोरक्षतलिव चरुतलिवर्त्तः, रक्षतः । ननु वा भीतिः
उत्थायद्ग्राऽऽह, यत्—यत्, तत्—चरुतल, कृष्टमाह—रक्षादादामाह, देवा इव
आत्मावत्—आत्मरूपवत्, चोराः बहुभीभवन्ति—बहुभीभवन्ति । इतिज्ञानादार्त्तं,
विचार्यं उक्तमेवात्रेमाविपत्ति, गृह्यन्ति ।—यदि वा—अथवा, सर्वे—बहुभीभूत
अपि आत्मावत् चोराः, श्रदेच्छ—इतिपञ्चनं, गृह्यन्तु—कृष्टन्तु, आत्मावत्तमिति
त्रेह, कवीश्वरायाम्—मतिभात्राक्षिना कवीनां, कापि—कुत्रापि, न क्षतिः,—न हानिः
अस्ति । ननु कवमिश्राह—अमर्त्ये,—देवे, बहुषु रक्षेयु लुप्तेषु—अपवृत्तेषु सन्तु,
अपीति श्रेयः, अथापि—हाम्यतमपि, सिन्धुः,—समुद्रः, रक्षामाह आकर, एव ।
अथ पूर्वं आत्मरक्षार्थमुपदिष्ट, पश्चात् सर्वेषु इतिपदेः अतः इति स्पष्टं लक्ष्यं
समन्वयः । इन्द्रश्चाह्वनम् ।

इति श्रीमच्छ्रीरामन्दविद्यासागरपौत्र “पद्म. ए” “वि. एव” इत्युपाधिवारि-

श्रीपञ्चममहाचार्य सहायित म्याख्यासहिताष्टममिश्राऽऽशोधः ।

